

İNGİLİZ BELGELERİYLE MONDROS MÜTAREKESİ VE ERMENİ SORUNU*

(MUDROS ARMISTICE AND ARMENIAN QUESTION
IN THE LIGHT OF BRITISH DOCUMENTS)

Doç. Dr. Tolga BAŞAK

Atatürk Üniversitesi,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
tbasak@atauni.edu.tr

Öz: *Bu çalışmada özellikle İngiliz kaynakları değerlendirilmek suretiyle Mondros Mütarekesi'nin imzalanma sürecinde Ermeni sorunu incelenmiştir. Mondros Mütarekesi, Ermeni sorunu bağlamında önemli tartışma, açılım ve tepkileri de beraberinde getirmişti. Mütareke, içeriği açısından Türkleri ve belki de onlardan daha fazla Ermenileri huzursuz etti. Ermeniler, savaş esnasında kendilerine verilen bağımsızlık vaadinin gerçeğe dönüştürülmesi için Türkiye ile yapılacak mütarekenin kendi beklentilerini de karşılayacak şekilde düzenlenmesini istemişlerdi. Bu bağlamda savaş esnasında göç ettirilen Ermenilerin geri döndürülmeleri ile Altı Vilayet ile Kilikya'nın stratejik noktalarının işgal edilip koruma altında bir "Ermenistan" bölgesi oluşturulması, Ermenilerin başlıca istekleri arasındaydı. Neticede gerek Ermeni baskıları gerekse İngiliz Dışişleri'nin uyarıcı raporları üzerine mütareke taslağına bazı yeni maddeler eklendiyse de, eklenen bu maddeler Ermenileri tatmin etmedi. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı haberi, hayallerinin gerçeğe dönüşebileceğini düşünen dünyadaki tüm Ermenileri sevince boğduysa da, mütarekenin Ermeni beklentilerini karşılamaktan uzak olan içeriği büyük bir hayal kırıklığının yaşanmasına sebep oldu. I. Dünya Savaşı'nda ortak menfaatler noktasında şekillenen İngiliz-Ermeni işbirliği süreci, menfaat birlikteliğinin ortadan kalkmasıyla yol ayrımına gelmiş, Mondros Mütarekesi de içeriği, tepkimeleri ve sonuçlarıyla bu yol ayrımının başlangıcını oluşturmuştu.*

Anahtar Kelimeler: *I. Dünya Savaşı, Mondros Mütarekesi, Ermeni Sorunu, İngiltere, Türkiye.*

Abstract: *In this study, the Armenian question in the signing process of Mudros Armistice is analyzed through specifically evaluation of British sources. Mudros Armistice led to significant discussions, initiatives and*

* Atatürk Üniversitesi, Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi'nce 6-8 Mayıs 2015'te düzenlenen II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuş olan bu çalışma, birtakım güncellemeler yapılmak suretiyle yeniden değerlendirilmiştir.

reactions in the contexts of Armenian question. The content of the armistice disturbed Turks and perhaps disturbed the Armenians more than the Turks. Armenians wanted the authorities to regulate the armistice which was going to be signed with Turks to meet their expectations in order to fulfill the independence commitment made during the war. In this context, Armenians' primary claims were; repatriation of Armenians forced to migrate during the war; the establishment of Armenian zone by the invasion of strategic locations in Six Vilayet and Cilicia. Eventually, though new clauses were added to the armistice draft as a result of Armenian repression and alerting reports by Foreign Office, these articles did not satisfy Armenians. Though the news that the Mudros Armistice signed on 30 October 1918 pleased all the Armenians, who thought that their dream would come true, around the world, the content of the agreement caused a huge disappointment. The British-Armenian cooperation process shaped by the joint interests in the World War I, was about break up by the ending of joint interests and the Mudros Armistice was the first step of this break up by considering its content, reactions and results.

Keywords: *First World War, Armistice of Mudros, Armenian Question, Britain, Turkey.*

Giriş

19. Yüzyılda Türkiye'nin doğusunda bağımsız bir Ermenistan yapılanmasına ilişkin gündeme gelen tasarılar, I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında somut bir proje halini almış, bu proje eksenindeki ulusal ve uluslararası gelişmeler ise Ermeni sorununun kaderini belirlemişti. Bağımsız bir yapılanma için bir yüz yıl önce müsait olmayan "şartlar ve unsurlar" emperyalist çıkar ve politikalar doğrultusunda 20. Yüzyıl başlarında uygun hale gelmiş, Ermeniler, bağımsız bir devlete ulaşmak yolunda İtilaf savaş amaçlarını kolaylaştıracak tavırlar sergilerlerken, emperyalist güçler de Ermenileri kendi politikaları doğrultusunda propaganda unsuru ve askeri güç olarak kullanmışlardı.

Bu süreçte Ermenileri motive ederek onların savaş potansiyelini artırmak isteyen Rusya ve İngiltere'nin bu uğurda sergiledikleri en belirgin tavır ise savaştan sonra Ermenistan'ın bağımsızlığına yönelik yapılan göndermeler olmuştu. Başka bir ifadeyle Ermenilere uğruna savaşmaya değer kutsal bir hedef belirlenmiş, bu hedefe ulaşma yolunda sergilenen Ermeni tavırları ise bölgedeki insanlar için acı ve felâket kaynağına dönüşmüştü.

Bu perspektif doğrultusunda I. Dünya Savaşı'na 1914 ve 1915 gelişmeleri ile damgasını vuran Ermeni sorunu, emperyalist güçler tarafından 1916'da Sykes-Picot Antlaşması'yla belli bir formüle bağlanmış,¹ İngiltere, bu antlaşma ile Doğu Anadolu ve Kafkaslara ilişkin yükümlülükleri Rusya'ya havale etmesine rağmen 1917'de Rusya'da meydana gelen gelişmeler sonucunda Rusya'nın savaş dışı kalması, sorunu farklı bir zemine taşımıştı. Ermeni sorunu, savaşın son yılı olan 1918'de farklı boyutlarıyla ön plana çıkarak Doğu Anadolu ve Kafkasya eksenli politikalar ile uluslararası politik ajandalarda önemli bir yer işgal etti. 1918'de Kafkasya'da Erivan merkezli bir Ermeni Cumhuriyeti'nin ortaya çıkması, durumu daha da karışık bir hale getiriyordu.

Rusya'nın savaş dışı kalması, İngiltere'nin savaş planları açısından ölümcül bir darbe anlamına gelirken bu durum Türklere Doğu Anadolu'da Rusya'ya kaptırdıkları toprakları geri alarak Kafkasya'nın kilidini açma fırsatı vermişti. İstanbul'dan Çin'e kadar uzanacak *Turancı* bir hareket İngiltere için büyük bir korku kaynağıydı. Doğu Anadolu ve Kafkasya İngiliz çıkarları açısından son derece hayati bir bölge olmuştu. İngiliz İmparatorluğu, Kafkasları stratejik açıdan İran, Afganistan ve Hindistan'daki iktidarı için yaşamsal önemde görüyordu. Kafkasya'nın Alman ve Türk güçlerine kaptırılma olasılığı İngiltere için ciddi sonuçlar doğurabilir, Azerbaycan'daki petrol ile Gürcistan'daki

1 Adı geçen gelişmeler ve Sykes Picot Antlaşması hakkında bkz. Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, İstanbul, 2008, s.158-235.

maden ve kömür kaynakları başta olmak üzere Almanya ve Osmanlı Devleti'ne sınırsız kaynak sağlayabilecek Kafkasya, İngiltere'nin savaş plan ve amaçlarını alt üst edebilirdi.² Neticede İngiltere, Kafkaslara ilişkin savunma planları almak zorunda kaldı. Bu noktada savaşın başlarında Ruslar tarafından ele geçirilen bölgeleri savunmak azminde olduklarını belirten Ermeniler ise İngilizler açısından değerlendirilebilecek önemli bir potansiyel haline gelmişlerdi. 1915 yılı olaylarını “*Türkiye’de Hristiyanlığın yok edilişi*” şeklinde savaş propagandası olarak kullanmış olan İngiltere, bu sefer de Doğu Anadolu’da Rusya tarafından terk edilen toprakları koruyup Kafkasya’yı savunmak için bölgedeki Ermeni askeri gücüne başvurdu. I. Dünya Savaşı esnasındaki İngiliz-

1915 yılı olaylarını “Türkiye’de Hristiyanlığın yok edilişi” şeklinde savaş propagandası olarak kullanmış olan İngiltere, bu sefer de Doğu Anadolu’da Rusya tarafından terk edilen toprakları koruyup Kafkasya’yı savunmak için bölgedeki Ermeni askeri gücüne başvurdu.

Ermeni İşbirliği Rusya’daki gelişmelerden sonra zirve noktalarından birini yaşamıştı. İngiltere tarafından desteklenen Ermeniler, Doğu Anadolu ve Kafkasya’ya yönelik Türk ve Alman tehdidine karşı bir bariyer olarak kullanıldılar.³ İngiliz Hükümeti, Türklerle Merkezî Asya arasına koyulabilecek tek engelin Ermeniler olduğunu anlamıştı.⁴

I. Dünya Savaşı’nın ilk günlerinden beri Türklere karşı belirlemiş oldukları tavırlar sebebiyle savaşmaktan başka seçenekleri olmayan Ermeniler de, İngilizlerle yapılan bu işbirliği sürecini kendileri açısından

değerlendirmeye çalışarak savaştan sonraki politik gelecekleri hakkında İngiltere’den somut garantiler istediler. Neticede İngiltere, Rusya’nın savaştan çekilmesi üzerine Ermenilerin *Batı Ermenistan* olarak adlandırdıkları Doğu Anadolu’nun politik geleceği sorunuyla tekrar baş başa kalmıştı. Bu dönemde Türk ve Almanları durdurmak için Doğu Anadolu ve Kafkasya’da önemli ölçüde Ermeni gücüne ihtiyaç duyan İngiltere, savaş sonrası yapılanma sürecinde bağımsız Ermenistan’a yönelik ciddi vaat ve göndermelerde bulundu.⁵

Bununla beraber bu süreçteki İngiliz-Ermeni işbirliği ve tasarıları sonuçsuz kalmış, Türk ordularının Doğu Anadolu’yu ele geçirip Kafkasya’ya ilerlemeleri durdurulamamıştı. Bu dönemde bölgeyi savunmak için İngiltere tarafından

2 Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye, (1918-1923)*, İstanbul, 1997, s.18-19.

3 Tolga Başak, “İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu, (1917-1918)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 45, Yıl: 2013, s.93.

4 Manough Joseph Somakian, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, New York, 1995, s.132.

5 Başak, “İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu, (1917-1918)”, s.94.

desteklenip silahlandırılan Ermeniler, Doğu Anadolu ve Kafkaslarda büyük bir katliam gerçekleştirmekten başka bir şey yapamadılar. İngiltere bu sefer de 1918’de Bakü’nün Türkler tarafından ele geçirilmesini önleyecek girişimlerde bulunduysa da, bu girişim de hüsrarla sonuçlandı.⁶ 1918 Sonbaharı, Doğu’daki savaş üstünlüğü ve muhtemel gelişmeler açısından İngiltere için iç açıcı değildi. İngiltere’nin Kafkasya, Trans-Hazar ve İran’daki pozisyonu kritik bir hale gelmişti.

İngiltere’yi bu kâbustan uyandıran şey, diğer cephelerdeki askeri göstergeler oldu. Türklerin talihi doğuda yaver gidiyorsa da, güneyde ve batıda durum çok kötüydü. Türk ordusunun kaynak eksikliği ve Eylül 1918 sonlarında General Allenby’nin Filistin ve Suriye’de Türk savunmasını parçalaması, Türklerin Kafkasya’da parlayan yıldızı üzerine kara bir bulut gibi çökmüştü. Türkler, bu genel tablo içinde Almanların yenilgisini telafi edemeyeceklerini anlamışlar, dahası Bulgaristan’ın İtilaf devletlerine teslim olması Türkiye’nin savaşta pozisyonunu katlanılmaz bir duruma sokmuştu.

Bu arada İngilizler açısından da oldukça kritik günler yaşanmaktaydı. Türkiye’yi savaş dışında bırakmak, Almanya ile yaptığı savaşta İngiltere’ye ciddi bir avantaj sağlayacaktı. 1918’de Lloyd George’a verilen gizli bir raporda, Enver Paşa’nın Osmanlı Devleti’ni Adriyatik’ten Hindistan’a kadar genişletmeyi düşündüğü belirtilmişti.⁷ Dolayısıyla her iki taraf da artık savaşın sonunu görmek istiyordu. 1918 Haziranında, İngiliz Savaş Kabinesi’nde, güneydeki İngiliz işgal alanlarına karşılık, kuzeyde Türklerin işgal ettikleri Kafkasya’yı onlara bırakarak Türklerle ayrı bir barış yapma teklifini dile getirmiş olan Lloyd George, bu teklifi aynı yılın ekim ayı başlarında güncellediyse de adı geçen teklif Savaş Kabinesi’nden geçmedi.⁸

1918 yılı Ekim ayının başlarında Türkiye’den de barış sinyalleri alınmıştı. Dolayısıyla İngiliz Hükümeti, muhtemel bir barış durumunda takip edeceği politikaları oluşturmaya başladı. Asıl konu Türkiye’yi savaş dışı bırakacak düzenlemeler üzerinde yoğunlaştıysa da, bu süreç içerisinde İngiliz Dışişleri tarafından Ermeniler ve “*Ermenistan*” a yönelik bir takım değerlendirmeler de ortaya koyuldu. Neticede Ermeniler de savaşın sona ermesinden hemen önce ve sonra, savaş esnasında kendilerine verilen bağımsız Ermenistan vaadinin

6 Başak, *İngiltere’nin Ermeni Politikası*, s.273-287; 292-311.

7 David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış. Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922)*, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1989, s.359.

8 PUBLIC RECORD OFFICE, CABINET. 23/06, War Cabinet, 435, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Monday, June 24, 1918, at 12 noon; PRO. CAB. 23/24, War Cabinet, 482.A, Draft Minutes of a Meeting held at 10 Downing Street, S.W., on Thursday, October 3, 1918, at 5 P.M., s.5-7.

gerçeğe dönüştürülmesine ilişkin düzenlemelerin gözlemcisi haline gelerek, bu uğurdaki beklenti ve umutlarını zirve noktasına taşımışlardı.

Bununla beraber I. Dünya Savaşı'nda ortak menfaat birlikteliği zemini ve tarafların karşılıklı olarak birbirlerini kullanmaları sonucunda kristalize olan işbirliği süreci, menfaat birlikteliğinin ortadan kalkmasıyla yol ayrımına gelecek, Mondros Mütarekesi de içeriği tepkimeleri ve sonuçlarıyla bu yol ayrımının girizgâhını oluşturacaktı.

1. Mondros Mütarekesi Taslağının Oluşturulması Sürecinde Ermeni Sorunu

a. İngiliz Mütareke Taslağının Oluşturulması

Savaşın son aylarından önce İngiliz çevrelerince bir mütareke taslağı oluşturmaya yönelik herhangi bir girişim yapılmamıştı. Bunun en önemli nedeni, barış şartlarının olduğu gibi mütareke şartlarının da savaş sonundaki mevcut askeri duruma göre şekillendirilmesi zorunluluğuydu. 1918 yılının ortalarına gelinmiş olmasına rağmen savaşın sona erme ihtimaline ilişkin herhangi bir ışığın görülmemesi mütareke tasarısı hazırlığını da anlamsız kılmıştı. Aynı durum Merkezi Güçler açısından da geçerliydi. Bununla beraber Merkezi Güçlerin sonbaharda çöküş sinyalleri vermesi durumu değiştirmiş ve üstünkörü bir şekilde de olsa bir takım mütareke taslakları oluşturulmaya başlanmıştı. Bu süreçte hemen hemen bütün politik konular bir tarafa bırakılarak barış antlaşmasını etkilemeyecek şekilde Türkiye ile bir mütareke yapılmasına çalışılmıştı.⁹

Bu doğrultuda İngiliz Savaş Kabinesi 1 Ekim 1918 tarihli oturumunda bazı kararlar aldı. Buna göre Türkiye'nin mütareke istemesi halinde, değerlendirilmek üzere Amirallik I. Lordu ile Savaş Bakanı'ndan bir mütareke taslağı hazırlaması istenildi. Memorandumun, Türkiye'ye sunulacak askeri ve bahri şartlar hakkında tavsiyelerde bulunması bekleniyordu.¹⁰

İngiliz Savaş Kabinesi bir sonraki gün de (2 Ekim) Türkiye meselesine değindi. Savaş Kabinesi'nde tartışılan konu, Türkiye'nin savaşı sonlandırmaya yönelik bir teklif yapması halinde görüşmelerin nerede yapılacağı oldu. İsviçre ve

9 Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim - 30 Kasım 1918)*, İstanbul, 2013, s.82.

10 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions) 480. Imperial War Cabinet, 34, Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street S. W., on Tuesday, October 1, 1918, at 11.30 a.m., p.4.

İzmir'in de adı geçtiyse de kabine üyelerinin çoğu görüşmelerin Filistin'de yapılmasından yanaydı. Tüm politik konuların bir tarafa bırakılarak Bulgaristan ile yapılan mütareke örneğinin izlenmesi düşünülüyordu. Görüşmeler Filistin de yapılırsa bunu bir İngiliz generali yönetebilir ve burada Ermeni sorunu gibi politik sorunlara değinilmeksizin sadece Türkiye'deki bahri ve askeri durumla ilgili düzenlemeler yapılabilirdi. İngiliz Savaş Kabinesi'ne göre Türkiye ile yapılacak mütareke tamamen askeri içerikli olmalı, siyasi maddeler içermemeliydi. Bunun yanında bir mütareke görüşmesi yapılacaksa bu görüşmelerin Suriye'de bulunan İngiliz generali (General Allenby) ile yapılması daha uygun olacaktı.¹¹

İngiliz Savaş Kabinesi'nin 3 Ekim 1918 tarihli oturumunun gündeminde de Türkiye ile savaşın sonlandırılması meselesi ve bu bağlamda cereyan eden bir takım genel değerlendirmeler vardı.¹² Lloyd George'un, Türkiye ile ayrı barış yapma argümanını¹³ yinelediği bu toplantıda, İngiliz öncelikleri açısından Mezopotamya ön plana çıkmıştı. Anlaşıldığı kadarıyla "Ermenistan" olarak ifade edilen Doğu Anadolu ile yine Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri Kilikya bölgesi Lloyd George'un umurunda değildi. Ancak Lloyd George'un Türkiye ile ayrı barış projesine kabinenin diğer üyeleri tarafından sıcak bakılmadı. Dışişleri Bakanı Balfour'a göre Türkiye ile mütareke yerine ayrı bir barış yapma durumunun gündeme getirilmesi halinde Lloyd George kendini Sykes-Picot Antlaşması ile bağlantılı karışık tartışmaların içinde bulabilirdi. Neticede Savaş Kabinesi'nin bu oturumunda Mezopotamya üzerindeki İngiliz-Fransız rekabeti ile ilgili sorunlar nedeniyle ayrı bir barıştan ziyade Türkiye ile bir mütareke yapılmasına karar verilerek masaya İngiliz Donanma ve Savaş Bakanlıkları tarafından hazırlanmış olan¹⁴ bir mütareke taslağı¹⁵ yatırıldı.

Yarısı askeri, diğer yarısı ise bahri nitelikte olan toplam on sekiz maddelik taslak Dışişleri Bakanı Balfour tarafından kabineye okunmuştu. Savaş Kabinesi tarafından içerisinde bulunan bazı bölümlerin çıkarılıp bir takım eklemelerin yapıldığı mütareke taslağının maddeleri şu şekilde belirlenmiş ve sıralanmıştı:¹⁶

11 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 481A, Draft Minutes of a Meeting held on Wednesday, 2.10.1918 at Noon, p.4.

12 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 482A, Draft Minutes of a Meeting held at 10 Downing Street, S. W., on Thursday, October 3, 1918, at 5 p.m.

13 Lloyd George bu argümanı ilk defa 1918 yılı Haziran ayında gündeme getirmişti.

14 PUBLIC RECORD OFFICE, ADMIRALTY. 116/1823, War Office to Foreign Office, No: 0152/4857, 7th October 1918; Briton Cooper Busch, Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923, New York, 1976, s.13.

15 Adı geçen taslak için Bkz PRO. ADM. 116/1823, "Draft Conditions of An Armistice With Turkey."

16 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet, 482A, Draft Minutes of a Meeting held at 10 Downing Street, S. W., on Thursday, October 3, 1918, at 5 p.m., s.9-10 ve Appendix; Gweyne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918: 2; A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros", Middle Eastern Studies, Volume: 8, No: 3, (October, 1972), Appendix I, s.339-340.

- 1- Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının açılması ve Karadeniz'e geçilmesi. **İstanbul'un**¹⁷ ve Çanakkale Boğazı istihkâmlarının İngiliz birliklerince işgal edilmesi.
- 2- İtilaf gemilerinin şu anda Türk işgali altında bulunan tüm liman ve demirleme yerlerini/rıhtımları serbest bir şekilde kullanmaları, bu liman ve rıhtımların düşman gemilerinin istifadesine kapatılması.
- 3- Türk sularındaki tüm deniz savaş taşıtlarının teslim edilip bunların yönlendirilecekleri liman veya limanlarında enterne edilmeleri.
- 4- **Tüm Türk deniz ticaret gemilerinin/taşımacılığının İtilaf devletleri tarafından idare edilmesi ve gerektiğinde kiralanabilmesi.**¹⁸
- 5- Telsiz telgraf ile kablo istasyonlarının İtilaf devletleri tarafından idare edilmesi.
- 6- Türk sularında bulunan tüm mayınlı bölgelerin, torpido kovanlarının ve diğer blokajların/engellemelerin yerlerinin gösterilmesi ve **gerektiği takdirde bunların temizlenmesine veya ortadan kaldırılmalarına yardım edilmesi.**¹⁹
- 7- Karadeniz'deki mayınlarla ilgili mevcut tüm bilgilerin verilmesi.
- 8- İstanbul'un İtilaf devletleri tarafından bahri üs olarak kullanılması. Tüm Türk limanlarında ve tersanelerinde gemi tamir imkânlarından yararlanılması.
- 9- Türk kaynaklarından kömür, mazot ve deniz malzemelerinin satın alınmasında kolaylık gösterilmesi.
- 10- Şu anda Türk denetiminde bulunan ve tamamen serbest bir şekilde İngiliz yetkililerinin kullanımına verilmesi zaruri olan Transkafkasya demiryolları da dâhil olmak üzere tüm demiryollarına İngiliz kontrol subayları yerleştirilmesi.

17 Koyu renkli ifadeler İngiliz Savaş Kabinesi tarafından Savaş ve Donanma Bakanlıklarınca hazırlanmış olan taslaktan çıkarılan bölümlerdir.

18 Koyu renkli ifadeler İngiliz Savaş Kabinesi tarafından Savaş ve Donanma Bakanlıklarınca hazırlanmış olan taslaktan çıkarılan bölümlerdir.

19 Koyu renkli ifadeler İngiliz Savaş Kabinesi tarafından Savaş ve Donanma Bakanlıklarınca hazırlanmış olan taslaktan çıkarılan bölümlerdir.

- 11- *Toros tünel şebekesinin İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesi.*
- 12- *Türk birliklerinin derhal Kuzey Batı İran'dan ve Transkafkasya'dan savaş öncesi sınırlar ötesine/dışına çekilmeleri.*
- 13- *Hicaz, Asir ve Yemen'de bulunan tüm garnizonların/askeri karargâhların en yakındaki İtilaf komutanına veya Arap temsilcisine teslim olmaları.*
- 14- *Trablus'taki/Tripolitania tüm Türk subaylarının en yakında bulunan İtalyan garnizonuna teslim olmaları.*
- 15- *(Bahri, askeri ve sivil)²⁰ tüm Alman ve Avusturyalıların en yakında bulunan İngiliz veya İtilaf komutanına teslim olmaları.*
- 16- *Teçhizat ve ulaşım vasıtaları da dâhil olmak üzere Türk ordusunun kullanım ve dağıtımına ilişkin verilebilecek emirlere uyulması.*
- 17- *Ordu ikmal malzemelerinin kontrolü için İngiliz subaylarının atanması.*
- 18- *Tüm İtilaf savaş esirlerinin İstanbul'da toplanıp kayıtsız şartsız İtilaf devletlerine teslim edilmeleri.”*

Mütareke taslağından anlaşıldığı kadarıyla İstanbul, Boğazlar, Karadeniz, Transkafkasya (Bakü, Batum ve demiryolları) ve Mezopotamya İngiliz öncelikleri olarak ön plana çıkmıştı. Özellikle Boğazların açılarak Karadeniz'in kontrolü ile Türk ordusunun Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'dan 1914 sınırlarına çekilmesi ve bölge demiryollarının denetimi, hayati bir durum olarak nitelendirilmişti. Toros geçitlerinin ötesinde Anadolu'da bir işgal düşünülmüyordu. Daha açık bir ifade ile adı geçen mütareke taslağında Ermeniler hakkında hiçbir durum ortaya koyulmamış, Türkiye'nin doğusunda bulunan vilayetlerle ilgili herhangi özel bir düzenleme yapılmamış, sonraları üzerinde hem Ermenilerin hem de Türklerin duracakları Mondros Mütarekesi'nin özellikle 7. ve 24. Maddeleri ile ilgili bir kayıt belirlenmemiş, neticede taslakta, “Ermenistan”ın bağımsızlığına yönelik savaş esnasındaki İngiliz söylemlerinin/vaatlerinin pratiğe geçirilmesine dair herhangi bir düzenleme yapılmamıştı.

20 Parantez içerisinde yer alan ifadeler İngiliz Savaş Kabinesi tarafından Savaş ve Donanma Bakanlıklarınca hazırlanmış olan mütareke taslağına eklenen maddelerdir.

b. İngiliz Dışışleri Uzmanlarının Mütareke Taslağına İlişkin Değerlendirmeleri ve Ermeni Sorunu

İngiliz Savaş ve Donanma Bakanlıkları tarafından hazırlanmış olan mütareke taslağı Savaş Kabinesi'ne sunulmadan bir gün önce, 2 Ekim'de Dışışleri Bakanı Balfour'a iletilmiş ve onun da onayı alınmıştı.²¹ Bununla beraber Savaş Bakanlığı, görüş beyan edilmesi açısından mütarekenin taslak metnini 7 Ekim'de Dışışleri Bakanlığı'na da gönderdi. Türklere sunulmadan önce üzerinde tam anlamıyla mutabakat sağlanmış bir metin hazırlanmaya çalışılıyordu. Dışışleri Bakanlığı'na verilen bilgiye göre bir mütareke talep edilmesi durumunda, Türkiye'ye önerilmesi tasarlanan maddeler kalıcı düzenlemelerden ziyade tamamen askeri bakış açılarıyla belirlenmiş ve taslak maddeler hazırlanırken Donanma Bakanlığı yetkililerinin de görüşleri alınmıştı. Şimdi de Dışışleri Bakanlığı'nın gerekli gördüğü değişiklik ve eklemelerin tespit edilmesine çalışılıyordu. Mütareke taslağı, Dışışleri Bakanlığı yanında Donanma ve Hindistan Bakanlıklarına da gönderilmişti.²²

Dışışleri'nde, Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanmış olan Türkiye ile yapılacak mütareke tasarısına ilişkin değerlendirmeler Sir Mark Sykes tarafından yapıldı. Mark Sykes, tasarının diğer bazı maddelerinde yaptığı birtakım değişiklikler yanında özellikle Ermeni sorunu ile bağlantılı hususlara dikkat çekmiş, "*Toros tünel şebekesinin İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesini*" öngören 11. Maddeye Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgal edilmesi şartını da eklemiştir.²³

Sir Mark Sykes, Savaş Bakanlığı tarafından Dışışleri'ne gönderilen 19 maddelik mütareke taslağına dört madde daha eklemiş ve böylece taslak maddelerin sayısını 23'e çıkarmıştı. 20. Madde olarak belirlenen ilk ek maddede Türk güçlerinin Mersin, Pozantı, Sis, Zeytun, Cerablus, Halep ve İskenderun'u tahliye etmeleri, 21. Maddede ise Türk güçlerinin Cerablus, Urfa, Midyat (Midiyat), El Cezire (Jazira), Zaho (Zakho), Amed (Amedia) ve Revanduz (Rowanduz) hattının kuzeyine çekilmeleri ön görülüyordu.²⁴

21 Gweyne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918: 2; A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies*, Volume: 8, No: 3, (October, 1972), dip.18, s.343.

22 PUBLIC RECORD OFFICE, FOREIGN OFFICE, 371/3448/168408, "Draft Conditions of an Armistice with Turkey", War Office to Foreign Office, No: 0152/4857 (M.I.2), 7th October 1918. Hazırlanan mütareke tasarısı (sadece 9 maddesi) 8 Ekim'de Donanma Bakanlığı tarafından Akdeniz'deki İngiliz Genel Komutanlığı'na da iletilmişti. PRO. ADM. 116/1823, Admiralty to British C-in-C Mediterranean, No: 678, 8.10.18.

23 PRO. FO. 371/3448/168408, W/39, "Draft Conditions of an Armistice with Turkey, Observation by Sir Mark Sykes."

24 PRO. FO. 371/3448/168408, W/39, "Draft Conditions of an Armistice with Turkey, Observation by Sir Mark Sykes."

Sir Mark Sykes'in Savaş Bakanlığı mütareke tasarısına sonradan eklediği diğer iki madde (22. ve 23. Maddeler)²⁵ ise Osmanlı Devleti tarafından “*sınır dışı edilen/sürgüne gönderilen (exile)*” ve tutuklu bulundurulmuş unsurlarla ilgiliydi. 22. Madde, geri dönmek isteyen Ermenilerin²⁶ yurtlarına iade edilmelerinin sağlanması hususunda İtilaf devletlerine yetki verirken, İtilaf devletleri aynı madde uyarınca yurtlarına döndürülen bu Ermenilere ihtiyaç duyabilecekleri askeri korumayı sağlamanın yanında, bunların fiziksel koşulları ile ilgili gereken önlemleri alma hakkına da sahip olabileceklerdi. 23. Madde ise savaş esnasında siyasi nedenlerden ötürü Türk mahkemelerince sürgüne gönderilen veya tutuklu bulundurulmuş şahıslarla ilgiliydi. İtilaf devletleri, adı geçen siyasi sürgünlerin geri gönderilmeleri, ayrıca tutukluların da serbest bırakılmaları hususunda bir önceki maddede olduğu üzere bir takım haklara sahip olacaklardı.²⁷

İtilaf devletleri, adı geçen siyasi sürgünlerin geri gönderilmeleri, ayrıca tutukluların da serbest bırakılmaları hususunda bir önceki maddede olduğu üzere bir takım haklara sahip olacaklardı.

Aslında Mark Sykes'in bu önerileri doğal olarak Dışişleri Bakanlığı ve çevrelerinin Türk mütareke tasarısına ilişkin bakış açısı ve dahası beklentilerini yansıtıyordu. Dikkat edilirse son iki düzenleme doğrudan Ermenilerle ve Ermeni sorunuyla ilgili olup tamamen siyasi içerik ve uzantılara sahiptiler. Bu son iki madde yanında, Savaş Bakanlığı mütareke tasarısının 11. Maddesine Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgal edilmesi ve bu tasarıya eklenen yeni bir maddeyle de (20. Madde) Türk birliklerinin Mersin, Pozantı, Sis, Zeytun ve Halep'i tahliye etmeleri şartlarının koyulması da Ermenilerin Kilikya'ya yönelik beklentilerini karşılar nitelikteydi.²⁸

25 Mark Sykes'in mütareke taslağına ilişkin değerlendirmelerinin yer aldığı adı geçen Dışişleri belgesi üzerine sonradan eklenen 22. ve 23. maddelerin yanına artı (+) dipnot işareti koyularak bu maddelere ilişkin açıklamalar ilgili belgenin alt tarafına el yazısıyla yapılmıştır.

26 Burada/belgede öncelikle “Ermeniler” ifadesi kullanılmış olmasına rağmen daha sonra bu ifadenin üzeri çizilerek bunun yerine “Osmanlı zevatı/shahısları” ifadesi yazılmıştır. Adı geçen maddede doğrudan Ermeniler kastedildiğinden burada üstü çizilen kısmın kullanılması uygun görüldü.

27 PRO. FO. 371/3448/168408, W/39, “Draft Conditions of an Armistice with Turkey, Observation by Sir Mark Sykes.”

28 İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın ünlü Orta Doğu Uzmanı Sir Mark Sykes, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından birkaç gün önce Doğu Anadolu ve Kilikya bağlamında özellikle iki planda bahsedecekti. Bu planlar Kilikya'da bir Ermeni bölgesinin, Doğu Anadolu'da ise Kürt-Ermeni bölgesinin oluşturulmasını öngörüyordu. Kilikya açısından kısıtlı bir yabancı desteğe ihtiyacı olduğunu ve bu desteğin sağlanması durumunda bölgede bir Ermeni milli devleti kurulabileceğini düşünen Sykes'a göre Doğu Anadolu'nun durumu farklıydı ve burada Türk, Kürt ve Ermenilerin eşit statüde oldukları yabancı bir yönetim kurulabilirdi. (PRO. FO. 371/3407/174037, Foreign Office Minute by Arnold Toynbee, 25.10.18)

Savaş Bakanlığı, tamamen askeri içerikli olan bir mütareke taslağı için Dışişleri'nin beklenti, tavsiye ve düşüncelerini öğrenmek istemiş, Dışişleri Bakanlığı da doğal olarak pencereye siyasi açıdan bakarak mütareke tasarısına siyasi içerikli maddelerin yerleştirilmesi gereği üzerinde durmuştu. Aslında bu durumun Dışişleri açısından Ermeni sorunu bağlamında bir zorunluluk olduğu söylenebilirdi. I. Dünya Savaşı esnasında propaganda malzemesi²⁹ ve askeri bir güç³⁰ olarak kullanılan Ermenilerin ve onlara yönelik hassasiyetleri artırılmış olan Hristiyan dünyasının beklentilerinin karşılanması için Türklerle yapılacak mütarekeye bazı siyasi eklentiler de konulmalıydı. Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan mütareke tasarısı, tamamen askeri içerikliydi ve Toros geçitlerinin ötesinde Anadolu'da bir işgal ön görülüyordu.³¹ Başka bir ifadeyle Savaş Bakanlığı'nın hazırladığı mütareke taslağında savaş esnasında "Ermenistan"ın

29 İngiltere, 1915'teki Ermeni olaylarını azami ölçüde sömürerek bu olayları savaş propagandasının merkezine yerleştirmiş, gerek kendi kamuoyu gerek tarafsız devletler kamuoyu gerekse tüm Hristiyan dünyasını etkilemek için propagandasını "Türkiye'deki Ermenilerin/Hristiyanların katledildikleri" sloganı üzerine inşa etmişti. Türkiye'deki Ermenilerin sınır dışı edildikleri, katliama maruz kaldıkları ve hatta ırklarının yok edilmeye çalışıldığı yönünde bir propaganda kampanyası başlatılmış, bu kampanyanın sonucu İngiliz Savaş Propaganda Bürosu Wellington House ve Dışişleri Bakanlığı'na üretilen "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Miscellaneous, No:31" adlı çalışma olmuştu. (*The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon with a Preface by Viscount Bryce, Misc No: 31, Cmd 8325, H. M. Stationery Office, London, New York and Toronto, 1916. I. Dünya Savaşı'ndaki İngiliz propaganda faaliyetlerinin Ermeni sorununa etkisi hakkında bkz. (Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası, s.196-228.)*)

30 Rusya'nın 1917'de Bolşevik İhtilali ile savaş dışı kalmasından sonra 1917-1918'de Kafkasya ve Doğu Anadolu'da bir İngiliz-Ermeni askeri ittifakı gerçekleşti ve Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Rus işgal sahası Ermeni çete ve askerleriyle korunmaya çalışıldı. İngiltere, Rus ordusunun çekilmeye başlamasıyla Doğu cephesinde meydana gelen boşluğu doldurmak ve Kafkasya'daki petrol bölgelerini koruyup sömürge imparatorluğu açısından tehlike arz eden Türk birliği projesini engellemek için Rusya'nın savaş başındaki politikasına başvurdu. Askeri açıdan Ermeni birlik ve çetelerine destek verilerek bunlar İngiliz savaş politikaları doğrultusunda kullanıldılar. (PRO. FO. 371/3284/75611, "Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians", Department of Military Intelligence to Foreign Office, April 29th 1918.)

31 Aslında İngiliz Savaş Bakanlığı da savaş şartları altında doğal olarak Ermeni sorununu değerli bir propaganda malzemesi olarak ele almış ve Savaş Propaganda Bürosu "Wellington House" bu konuda üzerine düşen görevi yerine getirmişti. Bununla birlikte Savaş Bakanlığı, Ermenilerin politik gelecekleri açısından Doğu Anadolu veya Kafkasya'da herhangi bir yükümlülük altına girilmesini istemiyordu. 1917 yılının sonlarına doğru Londra'da toplanan İngiliz Savaş Kabinesi de Ermenistan için ABD koruması önermiş ve bir bakıma İngiliz Hükümeti'nin savaş sonrası Ermeni politikasının bel kemiği oluşturulmuştu. Savaş Bakanlığı'nın Ermeni sorununa ve özellikle de "Bağımsız Ermenistan'a" ilişkin gerçekçi bakış açıları zaman zaman Dışişleri Bakanlığı'nda tartışmalara neden olacak, özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra Savaş Bakanlığı ile Dışişleri, Ermeni sorununa ayrı pencerelerden bakacaklardı. Askeri değerlendirmeler, bölgedeki şartlara uyumlu bir çerçeve geliştirirken, Dışişleri Bakanlığı daha önceki vaatler ve Hristiyan dünyasının şampiyonluğu çizgisinde hareketle Ermeni sorununu ve kullanılma potansiyelini sonuna kadar sömürecekti. Paris'te Ermeni sorununa ilişkin yapılacak düzenlemeler esnasında Savaş Bakanlığı tarafından yapılan uyarılar dikkate alınmayacak ve Sevr haritasında Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünün Ermenistan olarak belirlenmesi kararlaştırılacaktı. İngiliz Savaş Bakanlığı'nın uyarılarını göz ardı eden siyasiler, Ermeni sorununa ilişkin tavırlarını Lozan'da tamamen değiştirmek zorunda kaldılar. (Tolga Başak, "İngiliz Genelkurmay Başkanlığının Ermeni Raporu: Tarihsel ve Etnolojik Açısından Ermeniler, (5 Nisan 1918)" *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 44, Yıl: 2013, Ankara, 2013, s.190-191.)

bağımsızlığına yönelik sarf edilmiş olan İngiliz söylemlerini³² pratiğe geçirecek hiçbir ön düzenleme yoktu. Dışişleri uzmanlarına göre bu ciddi bir eksiklikti.

Aslında Mark Sykes'ın önerilerinden birkaç gün önce Türklerle çok yakında bir mütareke yapılacağı söylentileri üzerine harekete geçen Ermeniler ve Londra'daki Ermeni çevreleri, 1918 yılının Ekim ayı başlarından itibaren bu hususta İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın kapısını çalarak mütarekenin içeriği ile ilgili beklenti ve isteklerini dile getirmeye başlamışlardı. İngiltere'nin savaştaki "Küçük Müttefikleri" gibi bir şöhrete sahip olan Ermeniler, savaş esnasında İtilaf devletlerine sunmuş oldukları hizmetlerden dolayı mütareke tasarısının hazırlanmakta olduğu bu günlerde kendi isteklerinin de dikkate alınmasını istiyorlardı. Bu doğrultudaki ilk girişim, 2 Ekim 1918'de Londra'daki İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin Dışişleri Bakanlığı'na yaptığı müracaat oldu. Komite Başkanı İngiliz Parlamenter Aneurin Williams tarafından Dışişleri Bakanı Lord Balfour'a iletilen bir memorandum, Ermenilerin savaş esnasında büyük bir felakete uğrayıp katliama maruz kaldıkları ve savaş esnasında Osmanlı Hükümeti tarafından tüm Ermeni ırkının yok edilmeye çalışıldığı ifadeleriyle başlıyordu. İngiliz-Ermenistan Komitesi'ne göre İngiltere, geçmişteki politikaları açısından Ermenilerin geleceğine ilişkin önemli bir sorumluluk taşımaktaydı. Ermeniler, savaşta İtilaf devletlerine yardım ettikleri için sıkıntı çekmişlerdi ve İngiliz Hükümeti'nin de Türklerle yapılacak mütarekede Ermeniler açısından bazı durumları göz önünde bulundurması gerekiyordu. Tüm bu ifadelerden sonra İngiliz-Ermenistan Komitesi, Lord Balfour'dan Türkiye ile yapılması muhtemel mütareke hakkında şu isteklerde bulundu:³³

- 1- *Türklerin Kilikya'yı ve Altı Vilâyeti (Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Harput, Diyarbakır) derhal tahliye etmeleri.*
- 2- *İngiliz ve İtilaf askerî güçleri tarafından arzu edilen bazı stratejik noktaların işgal edilmesi.*
- 3- *Ermenilerin İtilaf ve İngiliz güçlerinin nezareti altında yerlerine geri gönderilmeleri için bütün imkânların seferber edilmesi.*

32 İngiliz Dışişleri Bakanlığı, tasarladığı plan ve projelerle savaştan sonra bağımsız bir Ermenistan'ın hayata geçirilmesine ilişkin ciddi göndermelerde bulunmuştu. (PRO. FO. 371/3018/237859, Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis) No: 5, December 13th, 1917; PRO. FO. 371/3062/234125, Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis), December 13th, 1917; PRO. FO. 371/6561/E 14000, The Case for Armenia, The British Armenia Committee, London, 1921, s.6-8; Artin H. Arslanian, "British Wartime Pledges, 1917-1918", Journal of Contemporary History, Volume:13, Number: 3, (July, 1978), s.517-529.

33 PRO. FO. 371/3404/177074, British-Armenia Committee to Foreign Office, "Memorandum of the British Armenia Committee", October 3, 1918.

4- Türk aileleri içinde köle olarak çalıştırılan ve haremelerde bulunan Ermeni kadınlarının özgürleştirilmesi.

Adı geçen memorandum, savaş esnasında Ermenilere yapılan muamelenin cezasız bırakılmaması temennisi ve İngiltere ile müttefiklerinin Ermenistan'ı³⁴ Türk boyunduruğundan kurtarmak suretiyle geciken adaleti mutlaka sağlayacaklarına duyulan inanç ifadeleriyle bitiyordu.

İngiliz Hükümeti'ni savaş esnasında Ermeni sorununa yönelik tutum ve beyanları ile yüzleştirecek şekilde ele alınan memorandumda, İngiliz Hükümeti'nin sorumluluk üstlenmekten kaçınmasının büyük bir kusur olacağı belirtilmiş, böyle bir durum karşısında İngiltere'nin dünyanın her yerinden tepkiler alacağı ifade edilerek, bir bakıma tehditkâr bir üslup kullanılmıştı. Yine memorandumda, savaş esnasında bir milyona yakın Ermeni'nin katledildiği ifade ile Ermenilerin savaşta İngilizlere yaptıkları hizmetler sıralanmış ve İngiltere'nin, Ermenilerin geleceği ile ilgili konularda sorumluluk almaktan kaçamayacağı belirtilmişti. Ermenilere şimdiye kadar yeterince yardım edilmediği vurgulanan memoranduma göre "*Ermenistan*" Türk boyunduruğundan kurtarılmalı ve bu noktada İngiliz Hükümeti elini taşın altına sokmalıydı.

İngiliz-Ermenistan Komitesi'nin adı geçen memorandumu kaleme aldığı gün, Dışişleri Bakanlığı Politik İstihbarat Servisi elemanlarından Arnold Toynbee³⁵ de Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan Türk mütareke tasarısını masaya yatırmak suretiyle tasarı hakkındaki düşüncelerini bir memorandum ile seslendirerek³⁶ sözü Ermeni sorununa getirmiş ve "*Türk birliklerinin derhal Kuzey Batı İran ve Transkaşkasya'dan savaş öncesi sınırlar dışına çekilmelerini*" ön gören 12. Madde ile ilgili olarak siyasi sorunlardan sakınmak amacıyla adı geçen maddeye Doğu Anadolu'daki Altı Vilayet'in eklenmemiş

34 Burada olduğu gibi İngiliz belgelerinde yer alan bundan sonraki Ermenistan ifadeleri ile Doğu Anadolu'nun kastedildiğini vurgulamak gerekiyor.

35 Ünlü bir tarihçi olmanın yanında I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Savaş Bakanlığı'nın propaganda bürosu Wellington House'un ve Politik İstihbarat Servisi'nin önemli bir elemanı olan Arnold Toynbee, Amerikan Komite Raporları ile Ermeni göçmen ve yayın organlarını kaynak olarak kullanarak hazırladığı "Armenian Atrocities, The Murder of a Nation" adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin 1915'te Ermeni isyan hareketlerine karşı almış olduğu önlemleri "tüm Hıristiyan nüfusun ortadan kaldırılması" olarak niteliyordu. (Arnold J., Toynbee, *Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*, London, New York, Toronto, 1915, s.27.) Bunun yanında Lord Bryce ile beraber Mavi Kitap olarak bilinen propaganda eserini hazırlayan Toynbee, I. Dünya Savaşı yıllarındaki çalışmalarıyla Türk-Ermeni ilişkilerini savaş propaganda malzemesi olarak kullanmış (*Treatment of Armenians of Ottoman Empire*, s.XVI-XVII.) ve daha sonra bu durumu itiraf eder tarzda bazı değerlendirmelerde bulunmuştu. (Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, London, Bombay, Sydney, 1922, s.50 vd.)

36 PRO. FO. 371/3448/166382, "War Office Draft Conditions of Armistice With Turkey", Memorandum by A. Toynbee, 3.10.1918.

olmasının dikkat çekeceğini ve bunun da bazı sorunları beraberinde getireceğini ifade etmişti.

Toynbee'ye göre mütareke taslağının 18. Maddesine, insani ihtiyaçlar çerçevesinde Altı Vilayet'teki polis kontrolü eklenebilirdi.³⁷ Toynbee, raporunun sonunda Altı Vilayet'in diplomatik tarihi ile ilgili bilgiler vermiş ve 1877-78 Türk- Rus Savaşı'ndan itibaren Ermeni reformları hususunda Avrupalı güçlerle Osmanlı Hükümeti arasındaki münasebeti özetleyerek Osmanlı Hükümeti'nin bu bağlamda üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmediğini kaydetmişti. Toynbee'ye göre Türkiye'de üç büyük Ermeni katliamı yapılmıştı. Bunlardan ilki 1893-1896 yılları arasında Türkiye genelinde, ikincisi 1909'da Kilikya'da, üçüncüsü de 1915'te İzmir ve İstanbul hariç olmak üzere yine Türkiye genelinde gerçekleşmişti.³⁸

Mark Sykes gibi Toynbee de mütareke taslağı içerisinde Ermenilerle ilgili bazı ön düzenlemelerin yer almasını istiyor ve bu konuya oldukça önem veriyordu. Yukarıdaki memorandumu kaleme aldığı gün (3 Ekim) Dışişlerinden Mr. Oliphant'a gönderdiği bir yazıyla konuyla ilgili değerlendirmelerini daha geniş bir çerçeve içerisine yerleştirdi. Toynbee'nin bu ikinci raporu, daha sonra Türklerle yapılacak mütarekeye Altı Vilayet ile ilgili maddenin koyulma sebebi hakkında bazı ipuçları içeriyordu.

Buna göre tüm dünyada ve İngiltere'de Ermenilerle ilgili eleştirilere maruz kalınmaması için Türklerle yapılacak mütareke maddelerine Altı Vilayet hakkında bazı vurgulu garantilerin koyulması gerekiyordu. Mütareke maddeleri içerisinde Mezopotamya ve Filistin ile ilgili düzenlemeler yer alırken "*Ermenistan*"ın pas geçilmesinin İngiltere'nin başını ağrıtabileceğini düşünen Toynbee, Ermenilerin dünya çapındaki nüfuzlarının İngiltere'nin Orta Doğu politikası için değerli olduğu kanısındaydı. Mütareke ile Musul ve Kilikya'nın işgal edilip, "*Altı Ermeni Vilayetinin*" Türklere bırakılması durumunda İngilizlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklerle meskûn olmayan bölgelerinden, -Arabistan, Filistin, Suriye ve Mezopotamya- Türkleri çıkardığı, yalnızca "*Ermenistanı*" ortada koyduğu gibi bir düşünce ortaya çıkabilirdi.

37 PRO. FO. 371/3448/166382, "War Office Draft Conditions of Armistice With Turkey", Memorandum by A. Toynbee, 3.10.1918. A. Toynbee, adı geçen momorandumdan iki gün önce Erzurum, Van ve Maraş'ın tümünün gelecekteki Ermeni devleti için gerekli olduğunu kaydetmişti. (Busch, Mudros to Lausanne, s.75.)

38 Toynbee'nin Altı Vilayetle ilgili kaleme aldığı bir raporda; "Altı Ermeni Vilayeti"nin 1877-78 Rus-Türk Savaşı esnasında Ruslar tarafından işgal edildiği, San Stefano Antlaşması'nın 16. Maddesi'ne göre Osmanlı Hükümeti reformları yürürlüğe koyana kadar Rusya'nın bu vilayetleri tahliye etmeyeceğinin belirlenmiş olduğu, bununla beraber diğer büyük güçlerin adı geçen anlaşmayı Berlin Antlaşması'yla değiştirdikleri, Türkiye'nin Berlin Antlaşması ile yapmayı taahhüt ettiği reformlar konusunda isteksiz davrandığı gibi bir takım bilgiler yer alıyordu. (PRO. FO. 371/3448/166382, Annex, Diplomatic History of the Six Vilayets, A. J. Toynbee, 3.10.18.)

Aynı şekilde İngiltere'deki sol kanat basınının da bu eksikliği ön plana çıkarmak suretiyle İngiliz Hükümeti'ni zor durumda bırakma ihtimali vardı. *"Filistin ve Mezopotamya'da emperyalist çıkarlarını sağlama alan İngiltere, "Ermenistan" için hiçbir sorumluluk altına girmede"* şeklinde bir takım düşünceler belirebilirdi. Bu durumun Ermenilerin panik ve öfkelerini artıracak bir potansiyele sahip olduğunu düşünen Toynbee'ye göre Türklerle yapılacak mütarekede *"Ermenistan"* hakkında bazı ifadelere yer verilmesi gerekiyordu.³⁹

Dikkat edilirse Toynbee'nin değerlendirmeleri önemli ölçüde propaganda çizgileri taşıyor ve Ermenilerin dünya çapındaki nüfuzları, İngiltere'nin Orta Doğu politikası açısından hâlâ değerli bir unsur olarak görülüyordu. Askeri değerlendirmelerle şekillense de Ermenileri tatmin etmeyecek bir mütarekenin kamuoyuna açıklanması durumunda paniğe kapılacak olan Ermeniler, İngiltere'nin Ermenistan üzerinden Türklerle pazarlığa oturduklarını düşünebilirlerdi. Dolayısıyla barış görüşmeleri esnasında "Ermeni joker kartının" kaybedilmemesi için mütareke maddeleri içerisine Ermenileri tatmin edecek bir şeylerin koyulması gerekiyordu. "Filistin ve Mezopotamya'da emperyalist politikalarını sağlama alan İngiltere, *"Ermenistan"* için hiçbir sorumluluk altına girmede" şeklindeki karşı propagandalar ve basın kampanyaları, İtilaf barış şartları için çok tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Bu yüzden Dışişleri uzmanlarına göre Türklerle yapılacak mütareke taslağı şekillendirilirken Ermeni sorunu perspektifli bakış açıları da göz önünde bulundurulmalıydı.⁴⁰

Arnold Toynbee'nin adı geçen raporları kaleme almasından bir gün sonra mütarekenin içeriği bağlamında başlatılan lobi faaliyetlerine Bugos Nubar Paşa da katıldı. 4 Ekim'de İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği bir yazıyla Türkiye ile mütareke yapılması durumunda, Ermeniler açısından dikkate alınması gereken hususları sıralayan Bugos Nubar'a göre özellikle göç ettirilen bütün Ermeniler evlerine döndürülmeli ve Altı Vilayet ile Kilikya'nın stratejik noktaları işgal edilerek koruma altında bir *"Ermenistan"* oluşturulmalıydı.⁴¹

39 PRO. FO. 371/3404/166169, A. J. Toynbee to Mr. Oliphant (Foreign Office), October 3, 1918.

40 PRO. FO. 371/3404/166169, A. J. Toynbee to Mr. Oliphant (Foreign Office), October 3, 1918.

41 PRO. FO. 371/3404/169332, Boghos Nubar Pasha to Foreign Office, October 4, 1918. Bogos Nubar'ın bu teklifleri hakkında adı geçen İngiliz Dışişleri belgesi dosyası içerisinde bulunan ve Toynbee tarafından el yazısı ile kaleme alınan bir takım notlarda da şu hususlara değiniliyordu: "Kuzey-Batı Anadolu'daki Ermeniler muhtemelen Türk yönetiminde kalacak bölgelere dönmek istemeyecekler ve kurulması tasarlanan "Bağımsız Ermenistan"da yeni evler arayacaklardır... Eğer biz Ermenilerin Altı Vilayet ve Kilikya'ya dönmelerini kendi birliklerimiz korumasında gerçekleştirirsek, doğal olarak (ahlâken) barış görüşmelerinde bu bölgeleri Türkiye'den ayırma yükümlülüğünü üstlenmiş oluruz... Bugos Nubar'ın istediği şey dış güç yardımı ile bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasıdır. Ancak "Ermenistan"ın güneybatı bölümünün savaş esnasındaki anlaşma ile Fransa'ya verildiği unutulmamalıdır... Dikkat edilirse Nubar Paşa, "Rusya Ermenistanı" ile ilgili hiçbir şey söylemiyor fakat şu andaki bağımsız Ermeni Cumhuriyeti, Türkiye'deki Ermeni bölgelerinden ayrı kalmaya razı olmayabilir..." (PRO. FO. 371/3404/169332, Minute by A. J Toynbee, October 1918.)

Bir kaç hafta sonra da olsa Bugos Nubar'ın Dışişleri'nden alacağı cevap onu keyiflendirecek nitelikteydi: “*Mektubunuzdaki tavsiye ve öneriler İngiliz hükümetinin sempati ve değerlendirmeleri doğrultusundadır.*”⁴²

Ekim ayının ilk günlerinde kaleme alınmış olmakla birlikte İngiliz Dışişleri belgeleri arasında yer alan bir başka rapor ise William Ormsby Gore tarafından hazırlanmıştı ve Türkiye ile ayrı bir barış projesinin gündeme gelmesi halinde göz önünde bulundurulması gereken hususlara dikkat çekiyordu.

Bu raporda da Ermeni sorununa değiniliyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk olmayan bölgelerin Kuzey-Batı sınırını Toros dağlarının oluşturduğu iddia ediliyordu. Rapora göre her ikisi de Ermenilere yönelik belirli taahhütler içermesine rağmen Berlin Antlaşması gibi Kıbrıs Sözleşmesi de coğrafi açıdan herhangi bir “*Ermenistan*” sınırı belirlememişti. Bununla beraber 1895'te tanımlanan “*Ermenistan*” sınırları Toroslarla Amanos arasında yer alan Adana vilayetinin kuzey kesimine ek olarak “*Altı Ermeni Vilayetini*” kapsıyordu. Bu halde Türkiye'nin doğu sınırı Torosların kuzeyi ile Sivas vilayetinin batı kesiminde sonlanacaktı. Dünya Savaşı esnasında yapılmış olan büyük kırımdan (Holocausts) önce gerçekleştirilen en şiddetli Ermeni katliamları (massacres), Rupenian Hanedanı'nın hükümranlığı altında son bağımsız Ermeni Krallığı'nın merkezi olan Adana vilayetinde gerçekleşmişti. Adana bölgesindeki Ermeni haklarının önemi bu coğrafyada oluşturulacak yeni bir yapılanmanın Türk ve Arap unsurlarını ayıracak bir özelliğe sahip olmasından kaynaklanıyordu.⁴³

Türkiye ile ayrı bir barış yapılması halinde Doğu Anadolu'daki Altı Vilayetle beraber Adana ve civarı da Ermeni bölgeleri olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmalıydı. Bu planın, Ermeni katliamlarından kaynaklanan ahlâki bir alt yapı yanında, Arap coğrafyası ile Türk bölgeleri arasına Kilikya tampon bölgesi sokmak gibi stratejik gerekçelere dayandırıldığı fark ediliyordu.

Rapordaki tüm bu ifadeler alt alta koyulduğunda ortaya şu çıkıyordu: Türkiye ile ayrı bir barış yapılması halinde Doğu Anadolu'daki Altı Vilayetle beraber Adana ve civarı da Ermeni bölgeleri olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmalıydı. Bu planın, Ermeni katliamlarından kaynaklanan ahlâki bir alt yapı yanında, Arap coğrafyası ile Türk bölgeleri arasına Kilikya tampon bölgesi sokmak gibi stratejik gerekçelere dayandırıldığı fark ediliyordu.⁴⁴

42 PRO. FO. 371/3404/169332, Foreign Office to His Excellency Boghos Nubar Pasha, October 17, 1918.

43 PRO. FO. 371/3448/169045, “Desiderata in the Event of a Seperate Peace with Turkey”, Memorandum by Major Ormsby Gore, 7.10.18, p.2-3.

44 PRO. FO. 371/3448/169045, “Desiderata in the Event of a Seperate Peace with Turkey”, Memorandum by Major Ormsby Gore, 7.10.18, p.3.

William Ormsby Gore'un raporuna ilişkin değerlendirmeler Arnold Toynbee tarafından yapıldı. İlgili Dışişleri belgesi dosya kapağı üzerine 10 Ekim'de el yazısıyla düştüğü notlarla bazı hususlara dikkat çeken Toynbee, pratik açıdan memorandumda ifade edilen tüm düşüncelere katıldığını ifade etmekle beraber kendi görüşlerini de dile getirmişti. Sözü Altı Vilayete getiren Toynbee, İngiltere'nin bu vilayetlerle ilgili yükümlülüklerinin Arap bölgelerine ve Türkiye'nin diğer kısımlarına nazaran daha köklü ve eski olduğunu belirtiyordu. "Ermenistan"ın yeniden yapılandırılması sürecinde ön plana çıkan husus ise Milletler Cemiyeti mandaterliğiydi. Toynbee'nin, Küçük Ermenistan ve Kilikya tanımlamalarıyla ele aldığı Adana vilayetine yönelik yaklaşımları da Ormsby Gore'u teyit edecek içeriğe sahipti. Gore'un, Türklerle Arapların birbirlerinden ayrılması gerektiğine ilişkin vurgularının son derece önemli olduğunu ifade eden Toynbee, Sir Mark Sykes'ın da bu doğrultuda düşündüğünü kaydediyordu. Yeniden yapılanma dönemi için yabancı bir güç desteğine ihtiyaç duyacak olan bağımsız bir "Ermenistan" açısından Akdeniz'e çıkış durumu bir avantaj, dahası bir gereklilikti.⁴⁵

Görüldüğü üzere Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen önceki süreçte İngiliz Dışişleri son derece hareketli günler yaşamış, Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan mütareke taslağına yönelik yapılan kapsamlı değerlendirmeler yanında, Türkiye ile ayrı bir barış yapılması halinde göz önünde bulundurulması gereken hususlarla ilgili çeşitli raporlar kaleme alınmıştı. Mark Sykes ve Toynbee gibi uzmanlar, Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan mütareke taslağı hakkında yorumlar yaparak adı geçen taslağı bazı tavsiye notları ve düzeltmeler eklemişler ve özellikle Ermeni sorunu perspektifli açıklamalarda bulunmuşlardı.

Dışişleri uzmanları, mütareke metninde özellikle Ermenilerin beklenti ve istekleriyle ilgili düzenlemelerin yer almasını istiyorlardı. Son dönemlerde bu doğrultuda Ermeni önderlerinden kendisine yöneltilen baskıları Londra'ya ileten Lord Derby⁴⁶ de mütareke metninde "Ermenistan"ın çıkarlarından da bahsedilmesi gerektiği kanısındaydı.⁴⁷

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından dört gün önce, Dışişleri'nden Mr. Kidson'a yazdığı bir mektup ile Ermeniler ve mütareke hakkında son değerlendirmeleri ortaya koyan yine Arnold Toynbee oldu.⁴⁸

45 PRO. FO. 371/3448/169045, Handwriting, Minutes by A. J. T, 10.10.18.

46 İngiltere'nin Paris Büyükelçisi.

47 PRO. FO. 371/3448/178219, Lord Derby (Paris) to Foreign Office, 25th October 1918.

48 PRO. FO. 371/3448/178219, A. J. Toynbee to Mr. Kidson, 26.10.18

“Ermenilere yönelik olarak orta Doğu’daki çıkarlarımıza ve şöhretimize zarar verecek bir pozisyona giriyoruz... Politikamız, “Ermenistan”ı Türk boyunduruğundan kurtarmaktır. Bu noktadaki çıkarlarımız şunlardır;

“1-Etkili bir şekilde Turan hareketini engellemek,

“2-Türk ve Müslüman olmayan bir bariyer oluşturmak suretiyle Türkleri Araplardan ayırmak.

“...bu bağlamda (mütareke içerisinde) “Ermenistan”a yönelik bazı referansların vurgulanması önemlidir. Aksi takdirde Orta Doğu’da politik olarak kullandığımız bir argümanı kaybedeceğiz...”

Dışişleri’nin uyarı ve baskılarına rağmen Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından hemen önceki günlerde Ermeni sorunu, İngiliz Savaş Kabinesi ile Hükümetinin öncelikleri arasında yer almıyordu. İçerisinde Ermenilerle ilgili herhangi özel bir düzenlemeye yer verilmeyen İngiliz mütareke tasarısı, Lloyd George tarafından ekim ayı başlarında Paris’te toplanan müttefiklerarası konferansta diğer itilaf devlet başkanlarının onayına sunulacak, Ermeni baskıları ile İngiliz Dışişleri’nin uyarıcı raporları üzerine mütareke taslağına Paris’te bazı yeni maddeler eklenecekti.

c. Paris Görüşmeleri (5-9 Ekim 1918): İtilaf Mütareke Taslağının Oluşturulması Esnasında Ermenilerle İlgili Düzenlemeler

Mondros’ta Agamemnon zırhlısında yapılacak görüşmeler için Amiral Calthorpe’a gönderilecek olan mütareke taslak metni, henüz son şeklini almamıştı. Diğer İtilaf devletlerinin de mütareke taslağına onay vermeleri gerekiyordu. Bu yüzden Lloyd George, Savaş Kabinesi’nin 1 Ekim tarihli toplantısında kararlaştırıldığı üzere⁴⁹ Fransız ve İtalyan hükümet başkanları Clemenceau ve Orlando ve bunların askeri danışmanlarıyla görüşmek için Paris’e gitti.⁵⁰ İngiliz Başbakanı, 3 Ekim’de Savaş Kabinesi’nde bazı düzenlemelere tabi tutulan İngiliz mütareke taslağını da yanına almıştı. Paris’te yapılacak görüşmeler esnasında İngiliz taslağı incelenerek Türklere sunulacak

49 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions) 480. Imperial War Cabinet, 34, Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street S. W., on Tuesday, October 1, 1918, at 11.30 a.m., p.4.

50 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., p.2.

mütareke metnine son şekli verilmeye çalışılacaktı.⁵¹ Neticede İngiliz Savaş ve Donanma Bakanlıkları tarafından hazırlanıp 3 Ekim’de Savaş Kabinesi’nce onaylanan mütareke taslağı, birkaç gün sonra (5-9 Ekim) Paris’te Müttefiklerarası bir konferansta masaya yatırıldı. Burada yapılan çeşitli düzenlemeler ve yapılan eklemeler⁵² nihai taslağı oluşturacaktı.

Diğer bazı eklemelerin yanında, İngiliz mütareke taslağına Paris’te yapılan diğer bir ekleme Ermenilerle ilgiliydi. Buna göre *İtilaf savaş esirlerinin yanında Ermeni esir ve tutuklularının da itilaf devletlerine teslim edilmeleri* gerekcekti. Yapılan ön düzelti ve eklemelerden sonra taslak metin üzerinde daha detaylı değerlendirmelerde bulunmaları için üç İtilaf devletinin askeri ve bahri uzmanları konferansa davet edildiler.⁵³ İtilaf uzmanları tarafından düzenlenen yeni taslak metin konferansa iade edilerek görüşmeler bu metin üzerinde devam etti. İtilaf hükümet başkanları öğleden sonra 18.15’te M. Clemenceau’nun Savaş Bakanlığı’ndaki odasında tekrar bir araya geldiklerinde önlerinde İtilaf uzmanlarının eklemeleriyle⁵⁴ oluşturulmuş yeni mütareke taslağı duruyordu. Adı geçen oturumda Lloyd George’u İngiliz Savaş Kabinesi Sekreteri Maurice Hankey temsil ederken ona General Wilson ve Amiral Hope eşlik ediyorlardı. Fransız Dışişleri Bakanı M. Pichon bu oturumda iki öneride daha bulunmuş,⁵⁵ her iki önerinin de konferans tarafından kabul edilmesinden sonra İtalyan Dışişleri Bakanı Baron Sonnino, Mondros Mütarekesi’nde yer alacak olan tarihi 7. Maddeyi cebinden çıkardı: “*İtilaf güçlerinin önemli stratejik noktaları işgali.*” Daha sonra bazı eklentilerle Mondros Mütarekesi’nin meşhur 7. Maddesi haline gelecek olan bu İtalyan önerisi konferansta Lloyd George’un hazır bulunmadığı oturumda kabul edilmişti. İtalya, özellikle yer isimleri belirtilerek Anadolu’daki toprak iddialarının bir

51 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., p.4; Dyer II, s.317. Paris görüşmelerinin sonuçları hakkında ayrıca Bkz. PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 pm, “Appendix”

52 Paris Görüşmeleri ve görüşmeler esnasında İngiliz Mütareke taslağına yönelik düzenleme ve eklemeler için bkz. Başak, Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü, s.109-115.

53 Dyer II, s. 318. Bunlar Amiral de Bon, Amiral Hope, Amiral Grassi, General Albi, General Wilson ve Sir Maurice Hankey’di. (Dyer II, s.318.)

54 İtilaf askeri uzmanları, taslakta yer alan Transkafkasya demiryolları ile ilgili maddeye Batum ve Bakü’nün işgalini de dâhil etmişler, ayrıca garnizonları İtilaf veya Arap temsilcilerine teslim edilecek olan bölgeler listesine Suriye ve Mezopotamya da eklenmişti. (Başak, Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü, s.111.)

55 Fransız Dışişleri Bakanı M. Pichon tarafından yapılan ilk öneriye göre, “İç düzenin sağlanması ve sınırların denetimi için gerekli olan birlikler dışında Türk ordusu acilen terhis edilecek, bu hususta ne kadar birliğin gerekli olacağına ise daha sonra İtilaf devletleri karar vereceklerdi.” M. Pichon’un ikinci teklifi ise “Türkiye’nin Merkezi Güçlerle tüm ilişkilerini kesmesi gerektiği” doğrultusundaydı. Fransız Dışişleri Bakanının yapmış olduğu her iki teklif de konferans tarafından kabul edildi. (Başak, Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü, s.112.)

kısmını bu başlık altında mütareke maddelerine dâhil etmek istediye de bu girişime yönelik itiraz mütarekenin imzalanmasından sonra 7. Maddeyi en çok sömürecek devlet olan İngiltere'den geldi. İngiliz Savaş Kabinesi Sekreteri Sir Maurice Hankey, İtalyan Dışişleri Bakanı'nın teklif ettiği maddede yer isimlerinin sıralanması halinde taslak metni kabul etmeyeceği tehdidinde bulundu. Neticede maddede "özel stratejik noktaların" bir bir sıralanması uygun görülmedi ve İtalya'nın bu yöndeki girişimi reddedildi. Adı geçen oturdaki bir diğer ilave ise garnizonlarının teslim edilmesi gereken yerler listesine Kilikya'nın da eklenmesi oldu. Bu ilavenin hangi tarafın girişimiyle yapıldığı net olarak bilinmese de Kilikya'nın kahramanı büyük ihtimalle Fransa'ydı.⁵⁶

Paris'te İngiliz mütareke taslağına 7 Ekim'de eklenen bir diğer madde; "*Ermeni vilayetlerinde*" *karışıklık çıkması halinde İtilaf devletlerine bölgenin işgal hakkını veren meşhur 24. Maddeydi. Bu maddenin B Fırkasına göre Sis, Haçin, Antep ve Zeytun'un da işgal edilmesi gerekiyordu.*⁵⁷

Neticede İngiliz Donanma ve Savaş Bakanlıklarınca hazırlanıp, İngiliz Savaş Bakanlığı'nca düzenlenen Mondros Mütarekesi taslağına Ermeni sorunu ve/veya Ermenilerle ilgili eklemeler Paris'teki Müttefiklerarası Konferans'ta yapıldı.

İngiliz mütareke tasarısına Paris'te yapılan eklentilerin⁵⁸ genel olarak Türkiye'nin savaştan sonra işgal edilmesi sürecinde -esnekliklerinden dolayı- sömürülecek temel maddeler oldukları görülüyordu. Londra'da hazırlanan ilk İngiliz mütareke taslağı, Paris görüşmelerinden sonra daha sert bir hale getirilmiş, adı geçen taslağa Paris'te 6 yeni madde daha eklenmiş ve taslağın bazı maddeleri gözden geçirilerek yeni düzenlemelere tabii tutulmuşlardı. Paris'te İngiliz mütareke taslağına eklenen diğer bazı maddeler yanında; Türk ordusunun acilen terhis edilmesi, İtilaf güçlerinin Türkiye'de önemli stratejik noktaları işgal etmesi, "Ermeni vilayetlerinde" karışıklık çıkması halinde İtilaf

56 Dyer II, s.318; Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü*, s.112.

57 Kayıtlarda bu maddenin neden ve özellikle hangi devlet tarafından eklendiği belirtilmese de Amiral Calthorpe mütareke müzakereleri esnasında Türk delegasyonuna 24. Madde'nin yapılandırılması ile ilgili gerekçeyi açıklarken olayı ABD ve İngiliz kamuoyunun Ermeni sorununa yönelik hassasiyetine bağlayacaktı. Neticede İngiliz Savaş Kabinesi'nin hazırladığı taslakta ne 7. ne de 24. Madde vardı. Bu maddeler mütareke taslağına Paris'te eklenmişlerdi.

58 4. Madde'ye Ermenilerle ilgili yapılan eklemenin yanında 7. ve 24. Maddelerin tümü ile 16. Maddede yer alan garnizonlarının teslim edilmesi gereken yerlere Kilikya, Suriye ve Mezopotamya'nın da dâhil edilmesi. Paris'te İngiliz Savaş ve Donanma Bakanlıkları tarafından hazırlanan mütareke taslağına yapılan eklemeler sonucu ortaya çıkan mütareke taslağı için Bkz. PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., Annex I: "Conditions of an Armistice with Turkey (With Amendments up to and including the 8th October, 1918.)", s.11-12.

güçlerinin bölgeyi işgal edebilecekleri ve Türkiye'nin Merkezi Güçlerle tüm ilişkilerini kesmesi zorunluluğu gibi önemli maddeler mütareke taslağına Paris'te eklenmişlerdi.

Bununla beraber İtilaf savaş esirlerinin yanında Ermeni esir ve tutuklularının da İtilaf devletlerine teslim edilmeleri, bir karışıklık durumunda "Altı Ermeni Vilayeti"nin İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesi, Güneybatı Anadolu'da bulunan Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgal edilmesi, Kilikya'daki tüm garnizonların en yakında bulunan İtilaf komutanına teslim olmaları (Düzeni sağlamak için gerekli olanlar dışındaki tüm birliklerin Kilikya'dan çekilmeleri) gibi bazı eklemeler mütarekenin içeriğine ilişkin Ermeni beklentilerini tatmin etmeyeceği gibi mütarekenin imzalanmasından hemen sonra Ermeni tepkilerini de beraberinde getirecekti.

Lloyd George, Paris'teki Müttefiklerarası konferansta üzerlerinde mutabakat sağlanan mütareke şartlarını 11 Ekim'de İngiliz Kabinesi'nin onayına sundu.⁵⁹ İngiliz Başbakanının konuyla ilgili ilk ifadeleri, Paris'e götürdüğü İngiliz mütareke taslağının kabul edildiği, bununla beraber birkaç ek maddenin ilavesiyle taslağın daha da sert bir içeriğe kavuştuğu doğrultusundaydı.⁶⁰ Önceden Amiral Calthorpe ile General Milne ve Allenby'ye⁶¹ iletilmiş olan son mütareke taslağının, konu hakkında bilgi sahibi olması için Başkan Wilson'a da gönderilmesine karar verildi.⁶²

İngiliz Kabinesi, Paris'te son şekli verilen mütareke taslağını 11 Ekim'de onayladı.⁶³ Bu mütareke taslağı, Mondros'ta ufak tefek değişikliklerle altına imza atılacak olan metinden başka bir şey değildi.

59 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., p.2-3.

60 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., p.4.

61 PRO. ADM. 116/1823, From C.I.G.S to General Allenby, No: 68135, October 7th, 1918. Mütareke taslağı üzerinde Paris'te mutabakata varıldıktan sonra Türklerin savaşı sonlandırmak için Filistin cephesinde bulunan General Allenby'ye başvuracakları öngörüldüğünden mütareke şartları telgrafla Allenby'ye gönderilmişti. Bununla beraber Türkler daha sıra dışı bir yöntemi tercihle, ellerinde esir bulunan bir İngiliz generali (General Townshend) vasıtasıyla düşmanla iletişim kurmaya çalışacaklardı. (Busch, Mudros to Lausanne, s.15.)

62 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., p.4-5.

63 PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 p.m., p.4-5; Dyer II, s.319; Stanford J., Shaw, From Empire to Republic, The Turkish War of National Liberation 1918-1923, A Documentary Study, Volume: I, Ankara, 2000, s.69.

d. İtilaf Mütareke Taslağının İngiliz Savaş Kabinesi'nde Revizyonu Sürecinde Ermeni Sorunu

İtilaf devletleri 5-9 Ekim tarihleri arasında Paris'te cereyan eden görüşmeler esnasında Türklere sunulacak mütareke taslağı üzerinde bir anlaşmaya varmış olmalarına rağmen, Londra'da, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından birkaç gün önce toplanan İngiliz Savaş Kabinesi önemli gelişmelere sahne oldu. İngilizlerin son dakikada ortaya koydukları tavır değişikliği, Türklere daha uygun şartlar altında bir mütareke elde etmeleri açısından ciddi bir fırsat sunmuştu. Buna göre Almanya'ya karşı kesin bir zafer elde edilebilmesi için Türkiye'nin bir an evvel devre dışı kalması gerekiyordu. Bu amaç uğrunda gerekirse ona sunulacak mütareke maddeleri daha ılımlı bir hale getirilebilirdi. Bu anlamda 21 Ekim tarihli Savaş Kabinesi görüşmeleri⁶⁴ üzerinde durulması gereken önemli açılımları da beraberinde getirdi. Anlaşıldığı kadarıyla Türklerle sadece Karadeniz'e serbest ve güvenli bir geçiş imkânı sağlayacak bir mütarekenin yapılması bile (ilk üç madde) son derece önemli bir başarı olarak değerlendirilmiş ve 21 Ekim tarihli Savaş Kabinesi görüşmeleri bu açıdan önemli vurgulara sahne olmuştu.⁶⁵

İngiliz Savaş Kabinesi'nin 22, 24, 25 ve 26 Ekim 1918 tarihli oturumlarında yapılan tartışmalarda, genel olarak Paris'te son şekli verilen taslağının ilk dört maddesi üzerinden Türklerle mütarekenin imzalanabileceği görüşü ağırlık kazanmış, bu duruma razı olmayan bazı kabine üyeleri de karşıt fikirlerini dile getirmişlerdi.⁶⁶ Bu bağlamda ilk dört madde üzerinden anlaşmaya razı olmayanlar tarafından mütarekenin Ermeni sorunu ve Ermenilerle ilgi maddelerine de göndermeler yapılarak bazı noktaların altı çizilmişti.

Örneğin Lord Curzon, 26 Ekim tarihli Savaş Kabinesi görüşmelerinde Ermeni sorununu gündeme getirmek suretiyle mütareke taslağının ilk dört maddesi üzerinden anlaşılması halinde mütareke maddelerinden "*Ermenistana*"⁶⁷

64 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 489A, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10 Downing Street, S. W. On Monday, 21st October, 1918 at 12 Noon.

65 21 Ekim 1918 tarihli İngiliz Savaş Kabinesi görüşmelerinin ayrıntıları için bkz. Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü*, s.115-127.

66 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 489 B, Draft Minutes of a meeting og the War Cabinet held at 10 Downing Street, S.W., on Tuesday 22nd October, 1918 at 12 noon, p.1-12; PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 490A, Draft Minutes of a Meeting held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, 24th October, 1918 at 11.30. a.m., p.4, 5; PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 491A, Draft Minutes of a Meeting held at 10 Downing Street, S.W., on Friday, October 25, 1918, at 5.p.m., p.1-10; PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 491B Draft Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10 Downing Street, S.W., on Saturday, 26th October , 1918, at 11.00 a.m., p.1-27.

67 Görüşmeler esnasında dile getirilen "Ermenistan" ifadesinden kasıt Doğu Anadolu'dur. İngiliz belgelerinde ve dahası Batı literatüründe "Ermenistan" ifadesi coğrafi bir bölge tanımlaması şeklinde kullanılmaktadır. Kafkasya'nın güneyindeki bir bölgeden "Rusya Ermenistanı", Doğu Anadolu'dan da "Türkiye Ermenistanı" veya "Batı Ermenistan" olarak bahsedilir. "Birleşik" ve "Büyük Ermenistan" ise Rusya Ermenistanı", Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesini içerisine alan bir tanımlamadır. (Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, s.266.)

ilişkin tüm referansların çıkartılmış olacağına dikkat çekmiş, bu arada Dışişleri Bakanlığı tarafından Savaş Kabinesi'ne bir telgraf sunulmuştu.

Adı geçen telgraf, Dışişleri'ne o günkü görüşmeler başlamadan önce bazı Ermeni yetkilileri tarafından iletilmişti ve içeriğinde *"Ermenistan"* sorununun göz ardı edilmemesi gerektiğine ilişkin uyarı ve hatırlatmalar yer alıyordu. Anlaşıldığı kadarıyla Ekim ayı başlarından itibaren bu bağlamda ortaya çıkan

Taslağının ilk dört maddesi üzerinden mütareke yapılması halinde Karadeniz ve Hazar Denizi'ni kontrol eden noktalar olan Batum ile Bakü Türklerin elinde kalacaktı. Bu yüzden şu anda Türk işgali altında bulunan İran bölgesi de dâhil olmak üzere Kafkasya ile Arabistan'daki tüm toprakların tahliyesi sağlanmalıydı.

Ermeni baskıları ile Sir Mark Sykes ve Arnold Toynbee gibi uzmanların Ermeni sorunu ve mütareke hakkındaki raporları Dışişleri Bakanlığı tarafından kabine üyelerinin dikkatine sunulmuş ve Türkiye ile yapılacak mütarekede *"Ermenistan"*a yönelik referanslara yer verilmediği hususuna dikkat çekilmişti.⁶⁸

Bununla beraber Savaş Kabinesi, *"Ermenistan"* ile ilgili özel bir tutum içerisine girecek gibi görünmüyordu. Yapılan tartışmalar gözden geçirildiğinde Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Balfour'un soruna yönelik daha pratik çözümler belirledikleri anlaşılıyordu. Lloyd George, Lord Curzon'un *"Ermenistan"* çıkışı üzerine *"Ermenistan"* ile ilgili karar alındığı zaman bu konudaki görüşün İtilaf devletlerinin İstanbul'da olmaları durumunda *"Ermenistan"*a yönelik istedikleri her şeyi yapabilecekleri doğrultusunda şekillenmiş olduğunu hatırlattı. Başka bir ifadeyle İngiliz başbakanına göre *"Ermenistan"* kilidinin anahtarı İstanbul'du ve bu hususta özel bir düzenlemeye gerek yoktu.⁶⁹

68 Hatırlanacağı üzere Türklerle çok yakında bir mütareke yapılacağı söylentileri üzerine harekete geçen Ermeniler ve Londra'daki Ermeni çevreleri, 1918 yılı Ekim ayı başlarından itibaren bu hususta İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın kapısını çalarak mütarekenin içeriği ile ilgili beklenti ve isteklerini dile getirmeye başlamışlardı. Ermeniler, savaşta İtilaf devletlerine sunmuş oldukları hizmetlerden dolayı mütareke tasarısının hazırlanmakta olduğu günlerde kendi isteklerinin de dikkate alınmasını istiyorlardı. (PRO. FO. 371/3404/177074, British-Armenia Committee to Foreign Office, "Memorandum of the British Armenia Committee", October 3, 1918; PRO. FO. 371/3404/169332, Boghos Nubar Pasha to Foreign Office, October 4, 1918.) 26 Ekim tarihli Savaş Kabinesi görüşmelerinden bir gün önce Lord Derby'den (Paris) İngiliz Dışişleri'ne gönderilen bir telgrafta da Bugos Nubar'dan mütarekeye yönelik bazı uyarılar içeren bir telgraf alındığından bahsediliyordu. Türklerle mütarekenin imzalanmak üzere olduğu bu günlerde yapılan bağımsızlık bildirisinde Filistin ve Mezopotamya'ya yer verilirken *"Ermenistan"*dan bahsedilmemesi Bugos Nubar'ı oldukça telaşlandırmıştı. Lord Derby de *"Ermenistan"*ın çıkarlarından hem mütareke metninde hem de bağımsızlık bildirisinde söz edilmesini istiyordu. (PRO. FO. 371/3448/178219, Lord Derby (Paris) to Foreign Office, 25th October, 1918.)

69 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 491B Draft Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10 Downing Street, S.W., on Saturday, 26th October, 1918, at 11.00 a. m., s.23.

Lord Curzon'un ayrıca üzerinde durduğu konu, Kafkasya'nın Türkler tarafından tahliye edilmesiydi. Taslağın ilk dört maddesi üzerinden mütareke yapılması halinde Karadeniz ve Hazar Denizi'ni kontrol eden noktalar olan Batum ile Bakü Türklerin elinde kalacaktı. Bu yüzden şu anda Türk işgali altında bulunan İran bölgesi de dâhil olmak üzere Kafkasya ile Arabistan'daki tüm toprakların tahliyesi sağlanmalıydı.

Sonunda Dışişleri Bakanı Balfour da Lord Curzon'un, Ermenilerin/Ermenistan'ın ve Kafkasya'nın güvenliğinin sağlanması hususundaki görüşlerine katıldığını ifade etti. Bununla beraber Dışişleri Bakanı da Başbakan gibi düşünüyordu. İstanbul'a ulaşılması durumunda Türkiye, İngiliz isteklerine karşı koyacak bir pozisyonda olmayacaktı. Balfour'a göre Türkiye'nin mütareke şartlarını reddetmesi demek, varlığını kendi elleriyle sonlandırması demektir. Buradaki en büyük tehlike, mütareke süresi boyunca Türklerin "*Ermenistan*" veya Kafkasya'da ahmakça şeyler yapma ihtimaliydi ki, Balfour Türklerin böylesine akılsızca davranacaklarını göz önünde bulundurmamak istemiyordu.⁷⁰

Lloyd George'a göre önemli olan tek şey, Amiral Calthorpe'un İstanbul'a ulaşmasıydı. Daha sonra bütün sorunlar halledilebilirdi.

Neticede Lord Curzon, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından birkaç gün önceki Savaş Kabinesi görüşmelerinde (25 ve 26 Ekim) Amiral Calthorpe'a ilk dört madde üzerinden mütareke yapabileceğine ilişkin gönderilmiş olan talimatların değiştirilmesi meselesini gündeme getirerek İngiliz amirale ikinci bir telgrafın gönderilmesini istemişti. Curzon'a göre bu ikinci telgrafla amirale mütareke taslağında yer alan diğer yirmi maddenin bir kısmını daha kabul ettirmesi yönünde talimat verilmeli, özellikle İngilizlerin Karadeniz'i, Hazar'ı ve Kafkasya'yı kontrol edebilmeleri için Türklerin Kafkasya ve Kuzeybatı İran'da işgal ettikleri toprakları tahliye etmeleri sağlanmalı, aynı şekilde Arabistan'ın tümü boşaltılmalı ve "*Ermenistan*" için de bazı önlemler alınmalıydı. Lord Curzon, aksi takdirde Türkleri Kafkasya, İskenderun ve Musul gibi bölgelerden çıkarmak için İngiltere'nin barış görüşmelerinde yüksek bir bedel ödemek zorunda kalacağını düşünüyordu. Bununla beraber Lloyd George ve Balfour, Lord Curzon'un ileri sürdüğü bu argümanlara katılmadılar. Onlara göre Boğazın açılması ile İngiliz donanmasının İstanbul'a girmesinden sonra Türklerin bu bölgelerin tahliyesi hususundaki itilaf isteklerine karşı çıkmaları mümkün değildi. Türkiye'ye istenilen her şeyi yaptırmanın yolu İstanbul'dan geçiyordu.

70 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 491B Draft Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10 Downing Street, S.W., on Saturday, 26th October, 1918, at 11.00 a. m., s.25.

2. Agamemnon Görüşmeleri ve Ermeni Sorunu

Türkiye ile İtilaf devletleri arasında savaşı sonlandıran Mondros Mütarekesi, İngiliz savaş gemisi H. M. S. Agamemnon'da yapılan görüşmeler sonucunda imzalandı. İmzalanan mütareke, Paris'te son şekli verilmiş olan İtilaf mütareke taslağının ufak tefek değişikliklerle kaydedilmiş halinden başka bir şey değildi. Bu haliyle "Avrupa'nın Hasta Adamı" son nefesini Agamemnon zırhlısında verdi.

Ege'nin Mondros Limanı'na demirlemiş olan Agamemnon zırhlısındaki görüşmeler, Türkiye ile tüm müttefiklerini de temsil eden İngiltere arasında gerçekleşti ve sonuçta kararlaştırılan maddeler sadece İngiltere ile Türkiye tarafından imzalandı. Aslında İngiltere'nin Fransa'yı devre dışı bırakması sonucunda Agamemnon görüşmeleri bir Türk-İngiliz görüşmesi haline gelmişti.⁷¹

Türk heyeti, Bahriye Nazırı Rauf Bey, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Askeri Danışman Yarbay Sadullah Bey ile sekreter olarak da Ali Bey'den (Türkgeldi) oluşurken, İngilizleri Amiral Arthur Gough-Calthorpe (Doğu Akdeniz Donanma Komutanı ve daha sonra İstanbul'daki ilk İngiliz Yüksek Komiseri), Tuğamiral M. Culme Seymour (İngiliz Ege Filosu Komutanı), Komodor Rudolf Burmester (Calthorpe'un Kurmay Başkanı) ile iki İngiliz deniz subayı⁷² temsil ediyordu.⁷³ 27 Ekim'de başlayan görüşmeler 30 Ekim'de sonuçlanmış, mütareke görüşmeleri önemli tartışmalara tanıklık etmiş, görüşmeler esnasında Ermeniler ve Ermeni sorunu başlıkları da gündeme gelmişti. Mütareke taslağındaki 4., 11., 16. ve 24. Maddeler doğrudan, özellikle 7. Madde başta olmak üzere 5. ve 15. Maddeler de dolaylı olarak Ermeni sorunu ile ilgiliydiler.

71 Mondros Mütarekesi görüşmeleri için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, "Mütareke Evrakı: Mondros Mütarekesi Müzakereleri. Mondros'taki Hükümet-i Seniyye ve İngiltere Murahhasları Arasında Yapılan Mütareke Müzakereleri" BOA. HR. SYS., Dosya No: 2563, Gömlek No: 1, Tarih: 25/10/1918; Dosya No: 2563 Gömlek No: 2, Tarih: 27/10/1918; Dosya No: 2563 Gömlek No: 3, Tarih: 29/10/1918; Dosya No: 2563, Gömlek No:4, Tarih: 29/10/1918; Dosya No: 2563 Gömlek No: 5, Tarih: 30/10/1918; Dosya No: 2563 Gömlek No: 6; Tarih: 30/10/1918; Dosya No: 2563 Gömlek No: 7; Tarih: 30/10/1918. Ayrıca Bkz. "Mondros Mütarekesi sureti ve müzakerelere dair 1, 2, 3, 4 ve 5 nci oturumların tutanak suretleri" BOA. HR. SYS., Dosya No: 2305, Gömlek No: 20, Tarih: 30/10/1918; The National Archives of United Kingdom., PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.1-62.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Ali Türkgeldi, Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara, 1948, s.33-62; Başak, Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü, s.142-207.

72 Yüzbaşı Charles E. Lynes (Sekreter) ile Gerald C. Dickens (Flag Commander) (PRO. ADM. 116/1823, From The British Commander in Chief, Mediterranean Station, H.M.S. Superb to The Secretary of the Admiralty, London S.W.1, No: Z.40/50321, "General Letter", 10 December 1918, p.2.)

73 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.1.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer II, s.326.

a. 27 Ekim Görüşmelerinde Ermeni Sorunu ve Ermenilerle İlgili Yapılan Tartışmalar

Agamemnon'da yapılan mütareke görüşmelerinin ilk günü akşam saat 19.25'e kadar devam etmiş, o gün Calthorpe'un elindeki toplam 24 maddenin 19'u genel olarak dostane bir ortamda açık bir şekilde tartışılmış, üzerinde en fazla tartışılan madde ise ilki olmuştur.⁷⁴

27 Ekim tarihli görüşmelerde sözün Ermeni sorununa gelmesine neden olan ilk madde mütareke tasarısında yer alan 4. Maddeydi.⁷⁵ Bu madde İngiliz Hükümeti tarafından mütareke taslağında değiştirilmesi mümkün görülmeyen ilk dört maddenin sonuncusuydu. Adı geçen maddeye göre tüm İtilaf savaş esirleri gibi "gözetiminde bulunan ya da tutsak olan Ermenilerin" de İstanbul'da toplanarak bunların herhangi bir şarta bağlı olmaksızın İtilaf devletlerine teslim edilmeleri gerekiyordu.

Türk heyeti, 4. Maddeye ilişkin olarak yeni Türk hükümetinin zaten tüm Ermeni tutsaklarını serbest bırakmış olduğunu, Rus ve Ermeni esirlerinin de memleketlerine iade edildiklerini, tutuklu bulunanlara gelince, bunların da haklarında genel af ilanı için sultan buyruğu/iradesi çıkmış olduğunu ifade ile bu durumun adı geçen maddede kayıt altına alınmasını istemişti.⁷⁶ Bu maddenin mütarekeye dâhil edilme sebebinin, Ermeniler hakkında rivayet edilen dedikodulardan dolayı kamuoyunu yatıştırmak olduğunu ileri süren Calthorpe, genel af ilanını son derece yerinde bir hareket olarak bulduğunu ifade etti. Ona göre şu anda tutuklu olan Ermeniler varsa bunların İstanbul'da veya başka bir mahalde toplatılmaları gerekiyordu. Reşat Hikmet Bey, bu hususta amirali rahatlatacak başka cümleler de sarf etmişti. Buna göre Türk hükümeti bu konuda son derece duyarlıydı ve Osmanlı Devleti, Ermenilerin Kafkasya'da teşkil ettikleri hükümeti tanımıştı. İfade ettiğine göre birkaç gün önce Türk Hükümeti'ne müracaatla Kafkasya'da bir kısım arazi talebinde

74 Görüşmelerin İngiliz kayıtlarının ilk on sayfası 27 Ekim tarihinde yapılan I. Madde ile ilgili tartışmalarla ilgilidir. (PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.1-10) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

75 Madde 4: Tüm İtilaf savaş esirlerinin ve gözetiminde bulunan ya da tutsak olan Ermenilerin İstanbul'da toplanarak bunların herhangi bir şarta bağlı olmaksızın İtilaf devletlerine teslim edilmeleri. İngilizcesi: All Allied prisoners of war and Armenian interned persons and prisoners to be collected in Constantinople and handed over unconditionally to the Allies. Osmanlıcası: İtilaf Hükümetine mensup üsere-yı harbiye ile Ermeni üsere ve mevkufini İstanbul'da cem edilecek ve bilakaydú şart İtilaf hükümetlerine teslim olunacaktır.

76 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.37; PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.11-12.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer II, s.327; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.102.

bulunmuş olan Ermeni delegelerinin istekleri dahi kabul edilmişti. Sonuç olarak Reşat Hikmet Bey, adı geçen maddeye Ermeni esir ve tutuklularına dair herhangi bir kayıt konulmasının gereksiz olduğunu söyleyince Amiral Calthorpe'un ağzından çıkan bakla Türk kâtibinin kalemine şöyle yansıdı:⁷⁷

“Nokta-i nazarınızı pekâlâ anlıyorum fakat Ermeniler hakkında bir şeyler derç etmek istiyoruz. Zira mütarekename akdedildiği halde Ermeniler hakkında bir şey derç edilmemesinden dolayı İngiltere ve Amerika efkâr-ı umumiyesinin itabına (azarlama/tenkit) maruz kalırız dedi.”

Calthorpe'un bu açıklamasına rağmen Türk heyeti mütareke taslağının 4. Maddesinden Ermenilerle ilgili bölümün çıkarılması hususunda ısrar ile serbest bırakılacak esirlerin de sadece İstanbul'dan değil uygun olan diğer yerlerden de İtilaf devletlerine teslim edilmelerini istedi. Aslında ikinci husus İngiliz delegasyonu tarafından da mantıklı bulunmuştu. Calthorpe, Türk teklifini makul karşılarsa da adı geçen maddenin, değişmesi söz konusu olmayan ilk dört maddeden bir olması sebebiyle durumu Londra'ya danışmak zorundaydı. Bu husus tekrar görüşülmek üzere sonraki maddelere geçildi.⁷⁸

Mütareke taslağının Kafkasya bağlamında Ermeni sorunuyla ilgili bir diğer maddesi 11. Maddeydi. Buna göre Türk birliklerinin derhal Kuzey Batı İran ve Kafkasya'dan savaş öncesi sınırlar dışına çekilmeleri gerekiyordu. Maddeyle ilgili tartışmalar esnasında Türk heyeti, hükümetlerinin Kuzeybatı İran ve Kafkasya bölgesinin tahliyesi için zaten bir emir vermiş olduğunu belirtti.⁷⁹

77 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.37-38; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.103. Amiral Calthorpe'un görüşmelerin İngiliz kayıtlarındaki ifadeleri şu şekildeydi: “The reason for the inclusion of this clause is probably to assure the public in England that the Armenians are being looked after. Public opinion in America too, must be taken into account. The government are very anxious to mention something about the Armenians. They will want to assure the British and American publics that something has been done to assure that the Armenians are being well treated. I do not doubt that your word about what your government has done but everybody does not know that. The United States will say at once that nothing has been done about the Armenians. Can you suggest any better way of putting it?” (PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.11, 12.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919)

78 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.38; PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.11-13.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer II, s.327; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, I, İstanbul, 1993, s.103.

79 Osmanlı Hükümeti'nin daha önce boşaltılmalarını istediği yerler Kuzeybatı İran'dan (Tebriz, Hoy, Culfa ve Rumiye) başka Brest Litovsk Antlaşması dışında kalan Azerbaycan ve Güney Kafkasya arazişiyle Gürcistan ve Ermenistan'dan Batum Antlaşmalarıyla ele geçirilmiş olan bölgelerdi. Bu bölgelerin boşaltılması Ahmet İzzet Paşa Hükümeti tarafından Doğu Ordular Grubu komutanlarına 21 Ekim 1918 gün ve 8852 numaralı emrin 6. Maddesiyle bildirilmişti: “9. Ordu, İran'ı ve Brest- Litovsk muahdesiyle Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmiş olan ilçümlerle araziyi tahliye edecektir. Tahliye hakkındaki teferruat bilâhare bildirilecektir.” (Tevfik Bıykoğlu, “Mondros Mütarekenamesi'nde Elviye-i Selâse ile ilgili Yeni Vesikalar”, *Belleten*, XXI/81-84, Ankara, 1957, s.572-573.)

Maddede bahsedilen Kafkasya'nın geri kalan bölümü ise üç Türk sancağından (Kars, Ardahan ve Batum) ibaretti ve Osmanlı Devleti bunları Brest Litovsk'da Rusya'dan geri alarak sınırları içerisine dâhil etmişti. Calthorpe, İtilaf devletlerinin Üç Sancak sorunu hakkında verecekleri kararın Türklerle istişare ile sonraya bırakılmasını uygun buldu. Gerek bu mutabakatın gerekse Türklerin zaten Kafkasya'nın geri kalan bölümünün tahliyesi için emir vermiş oldukları bilgisinin maddeye eklenmesiyle 11. Madde kabul edildi.⁸⁰

İçeriğinde Ermenilerin hak iddia ettikleri Kilikya bölgesi ile ilgili kayıt bulundurması açısından mütareke taslağının 16. Maddesi de kısmen Ermenileri ilgilendiriyordu. Adı geçen maddeye göre “Hicaz, Asir, Yemen, Suriye, Irak (Mezopotamya) ve Kilikya'daki tüm garnizonların en yakında bulunan İtilaf komutanına veya Arap temsilcisine teslim olmaları” gerekmekteydi. Genel olarak maddenin tüm içeriği ciddi tartışmalara sebep olurken, tartışmaların önemli bir kısmının öznesini Kilikya bölgesi oluşturmuştu.

Rauf Bey, adı geçen maddeye Kilikya'nın da dâhil edilmesine itiraz etmenin yanında Hicaz, Asir, Yemen ve Suriye'de irtibatsız halde bulunan Türk birliklerinin tahliyesini teklif etmiş, adı geçen teklif Amiral Seymour tarafından karşılanmıştı. “*Savaş bitmeseydi bu birlikler esir alınacaktı*” ifadeleriyle söze başlayan Seymour, mütarekeden sonra savaşın tekrar başlaması halinde bu birliklerden tekrar faydalanılması ihtimali üzerinde duruyordu. Bu yüzden şimdilik İngiliz bakım ve denetiminde kalmaları gereken bu birlikler, daha

80 PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.26.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer II, s.327; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.109-110. Türk heyeti, hukukî ve ırkî bakımdan Kars, Ardahan ve Batum üzerindeki haklarının en basit bir inceleme sonucunda tasdik olunarak buraların tahliye ettirilmeyeceğini düşünüyordu. (Brykloğlu, “Mondros Mütarekenamesinde Elviye-i Selâse ile ilgili Yeni Vesikalar”, s.573.) Türkgeldi'nin görüşmeler esnasında 11. Madde bağlamındaki kayıtları şu şekilde: “Rauf Bey, İran'ın şimali garbi kısmının tahliyesi ile eski hudut dâhiline avdet hakkında verilen emrin icra edileceğini, Kafkasya'ya gelince bu da iki kısım olup Brest Litovsk Muahedesi mucibince istirdat eylediğimiz üç sancaktan gayri olan birinci kısmın bize ait olmadığını ve bizim buraya ve Bakü'ye gitmemiz ahali-yi mahalliyenin talebi üzerine zabıta vazifesini ifa ile bunların yekdiğerini itlâ etmelerini men için olduğunu mamafih bu kısmın tahliyesi hakkında emir verildiğini, diğer üç sancağa gelince bunların evvelce memalik-i Osmaniye idadına dâhil iken Berlin Muahedesi mucibince tazminat-ı harbiye mukabilinde Ruslar tarafından zaptedilip bize iade edilebilecekleri Kıbrıs Muahedesi'nde de mezkûr bulunduğunu ve bu üç sancak tahliye edilecek olursa sahihsiz kalacağını söyledi. Reşat Hikmet Bey bu ifadati tasdiklen Gürcülerin üç sancağın bilhassa kısm-ı cenubisini kendileri için bir bâr olarak telâkki edip buraları ilhâk etmek istemediklerini beyan ve binaenaleyh maksatları bütün Kafkasya'nın tahliyesi ise bunun bilahare düşünülmesini ifade eyledi. Amiral Calthorpe, üç sancak hakkında Osmanlı heyet-i murahasası tarafından serdedilem müdafaa tasdike mütemayıl görünerek mezkûr sancakların lüzum görüldüğü takdirde mütteliklerle bilmüzakere tahliye edileceğini söyledi. Osmanlı heyet-i murahasası tarafından vuku bulan teklif müzakere edildikten sonra maddenin şu suretle tadili karargir oldu: İran'ın şimali garbi kısmındaki kuva-yı Osmaniye'nin derhal harbden evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maveray-ı Kafkas'ın evvelce kuva-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısm-i mütebakisi müttelikler tarafından vaziyet-i mahalliyeye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir.” (Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.40-41.)

sonra Türkiye'ye iade edileceklerdi. Araya giren Reşat Hikmet Bey, Kilikya meselesini ön plana çıkardı. Buna göre Kilikya savaş hattının gerisindeydi ve mütareke gereğince tarafların buldukları bölgede kalmaları gerekiyordu. Dolayısıyla adı geçen maddeye Kilikya'nın dâhil edilmesi burada bulunan askerlerin İngiliz hatlarına geçerek “*bizi teslim alın*” demeleri anlamına geliyordu. Reşat Hikmet, maksadın bu mu olduğunu sorduğunda Amiral Seymour sinirlerine hâkim olamamış ve “*evet budur*” şeklinde bir karşılık vermişti. Türk heyeti adı geçen maddeden Kilikya ifadesinin çıkarılması hususunda son derece ısrarlıydı.⁸¹

Türk tarafı, herhangi bir Türk idari bölgesiyle eşleşmeyen *Kilikya* terimi ile tam olarak nerelerin kastedildiği hususunda da tatmin edilememişti. Bu konuyu da hükümetiyle görüşmek zorunda olduğunu söyleyen Calthorpe, sadece şahsi fikrini açıklamakla yetindi. Buna göre Kilikya bölgesi, İtilaf güçlerinin (10 Madde uyarınca) Toros tünel sistemine geçişlerinin güvenliğini temin ile bölgedeki demiryolunu kontrol etmek amacıyla maddeye dâhil edilmişti. Araya giren Amiral Seymour, bu durumda bölgenin askeri açıdan tahliyesinin yeterli olabileceğini ön plana çıkarmış, Rauf Bey de bu hususta hükümetinin onayını elde etmeye çalışacağını söylemişti.⁸² İngiliz delegasyonu bu mesele hakkında Londra'dan açıklama isteyeceği için o gün itibarıyla 16. Maddeye nokta koyulamadı.⁸³

b. 28 Ekim Görüşmelerinde Ermeni Sorunu ve Ermenilerle İlgili Yapılan Tartışmalar

Kilikya ile ilgili kaydı nedeniyle Ermeni sorunu bağlamında mütareke görüşmelerinin 28 Ekim günlü oturumunda ele alınan ilk madde, bir önceki gün üzerinde nihai bir karara varılmayan 16. Maddeydi. İngiliz amiraline göre Türk tarafı Kilikya'daki garnizonların teslim edilmesinden ziyade bölgenin tahliyesini istiyordu ki, aslında amiral de bu durumu çok ciddi bir sorun olarak görmüyordu. Calthorpe, Kilikya ifadesinden maksadın Adana mıntıkası olduğunu söyleyerek buradaki Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmeleri gerektiği üzerinde durdu. Reşat Hikmet Bey'in bu konudaki çıkışı üzerine mütareke metninin sadece İngilizler tarafından yazılmadığını hatırlatan İngiliz amirali, muhtemelen adı geçen kaydın Müttefiklerden biri tarafından teklif edilmiş olduğunu söyledi. Türk sivil idaresi Kilikya'da kalabileceksede askeri birlikler

81 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.43; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.113.

82 PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.36.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

83 Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.115; Dyer II, s.328.

bölgeden çıkarılmalıydı. Calthorpe'un bu tavsiyesine rağmen 16. Madde dosyası tam olarak kapatılmadı.⁸⁴

28 Ekim'de, sıra mütareke taslağının, "bir karışıklık durumunda 6 Ermeni vilayetinin işgal edilmesini öngören" 24. Maddesine de gelmişti. Adı geçen maddenin ek maddesi (B Fırkası) uyarınca Anadolu'nun güneyinde bulunan dört yer de (Haçin, Zeytun, Sis, Antep) işgal edilecekti.

Mütareke görüşmelerin İngiliz kayıtlarına bakılacak olursa Amiral Calthorpe, öncelikle Türk tarafının adı geçen Ermeni vilayetleri hakkında ne düşündüğünü öğrenmek istemiş, Rauf Bey ise bu vilayetlerde yaşayan Ermenilerin bir kısmının Rus ordusuna katıldığını, bir kısmının da İran'a gittiğini ifade ile genel olarak çeşitli vesilelerle bölgeden ayrıldıkları için şu anda bu vilayetlerde Ermeni kalmadığı cevabını vermiş ve kurduğu cümlelerin sonuna ABD'nin, ülkenin bu bölümüyle son derece yakından ilgilendiği notunu eklemiştir.

Amiral Calthorpe, Rauf Bey'in ABD ile ilgili ifadelerine katılmakla beraber mütareke maddelerinin hazırlanması esnasında Türkiye ile savaş halinde olmayan ABD'ye danışılmadığı karşılığında bulundu. 24. Maddenin kabul edilmemesi halinde kendini Türklerin daha az hoşlandıkları 7. Madde için baskıda bulunmak zorunda hissedecekti. Kendileri zaten 7 Maddede "tüm stratejik noktalar" ifadesinin yer almasına yeşil ışık yakmışlardı ve 7. Maddenin kabul edilmesi halinde 24. Maddenin B Fırkası ortadan kalkabilirdi. Bu arada Rauf Bey, maddede geçen işgal kelimesi yerine "garnizon kurmak" (garrisoning) ifadesinin kullanılmasını önermiş, bunun üzerine Türklerin "işgal" kelimesinden hoşlanmadığını tespit ettiğini ifade eden Amiral Seymour ise "işgal etmek" ile "garnizon kurmak" arasındaki farkı anlamadığını kaydetmişti.⁸⁵

Türkgeldi'nin kayıtlarına göre Rauf Bey, görüşmeler esnasında 24. Maddenin büyük sorunlara sebep olacağını ve bunu kabul etmenin mümkün olmadığını ifade ile adı geçen maddenin mütarekeden çıkarılması gerektiğini söylemiş, dikkatleri maddenin can alıcı noktası olan "karışıklık"⁸⁶ kelimesi üzerine çeken Reşat Hikmet Bey ise İngiliz heyetine bu kelimedenden ne anladıklarını sorarak adı geçen kelimenin Fransızca ve İngilizce anlamlarının aynı olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Amiral, "karışıklık" kelimesinin her iki dilde de aynı anlama geldiğini ifade ile işin özüne geldi. Buna göre adı geçen maddenin

84 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.45; Dyer II, s.331; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.119.

85 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.44.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

86 Türkgeldi'nin kayıtlarında "iğtişas", İngiliz kayıtlarında "disorder" olarak geçiyor.

mütarekeye dâhil edilmesinin sebebi, ortalıkta Ermeniler hakkında birçok söylentinin dolaşıyor olmasıydı. Mütareke maddelerinin basına yansması sayesinde İngiliz ve Amerikan kamuoyunun yatıştırılacağı tahmin ediliyor ve bu konuya son derece önem veriliyordu. Bu durum haricinde bölgeye asker göndermek gibi bir niyetlerinin olmadığını ifade eden Calthorpe, esasen böyle bir hareketin İngiliz menfaatleriyle uyuşmadığını söyledi.⁸⁷

Calthorpe'un ifadelerine göre mütarekeye "Ermenistana"⁸⁸ yönelik bir referans eklenmesinin sebebi Amerikan ve İngiliz kamuoyunun Ermeni sorununa ilişkin hassasiyetlerini/taleplerini karşılamaktı.⁸⁹

Calthorpe'un bu ifadeleri Türk heyetini tatmin etmedi. Reşat Hikmet Bey, 24. Maddenin daha önce yapılan anlaşmalarda (mütarekelerde) yer alan maddelerin içeriğiyle uyuşmadığını ileri sürünce birkaç saniye önce esasen bölgeyi işgal etmek gibi bir niyetleri olmadığını kaydeden İngiliz amirali bu sefer de Bulgaristan mütarekesinden bahsetmeye çalışmış, tekrar araya giren Hikmet Bey ise gerek Bulgaristan'ın gerekse Çanakkale Boğazı'nın işgal edilme gerekçesi anlaşılabilir olsa da, 24. Maddede söz konusu olan işgalin askeri gereksinimlerden kaynaklanan diğer işgallerle karşılaştırılamayacağı çıkışında bulunmuştu.⁹⁰ Rauf Bey, her şeyden evvel Türk hükümetinin Adana hakkındaki kararını öğrenmek niyetinde olan amiralin bu işin görüşülmesini sonraya bırakmayı teklif ettiğini kaydediyor.⁹¹

Anlaşıldığı kadarıyla Calthorpe 24. Maddenin yükünü hafifletmek amacıyla 7. Maddeye müracaat etmişti. Daha önce de ifade edildiği üzere 7. Maddenin kabul edilmesi halinde 24. Maddenin B fırcası⁹² düşürülebilirdi.⁹³ Ne de olsa ortada 7. Madde varken adı geçen ek maddeye ihtiyaç yoktu.

Calthorpe, Türk heyetinin pazarlığa yanaşmaması üzerine meseleye 7. Madde üzerinden yüklenmeye devam etti. Buna göre kendisi bu maddeyi çok önemli görüyordu ve Türkiye'de bir hükümet değişikliği olması halinde İtilaf devletleri bazı bölgeleri işgal etme hakkına sahip olmak isteyeceklerdi.⁹⁴ 24. Maddeyle

87 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.48.

88 Doğu Anadolu'yu kastediyor.

89 Dyer II, s.331.

90 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.48; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.123-124.

91 Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.124.

92 Mütarekenin 7., 10. ve 15. Maddeleri uyarınca Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgal edilmesi.

93 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.44.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

94 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.45.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

ilgili tartışmalar çıkmaza girince Calthorpe çareyi bu sefer de Kilikya meselesine dönmekle bulmuş, bu konuda henüz İstanbul'dan bir cevap gelmediğini öğrenince tekrar 7. Madde'ye geçmişti.⁹⁵

Türkgeldi'nin kayıtlarına göre yeniden gözden geçirdikten sonra bu maddeden kendisinin de bir şey anlamadığını, bundan bütün Türkiye'nin⁹⁶ işgali manası çıktığını, bununla beraber amaçlarının bu olmadığını ifade eden Calthorpe, Türk heyetine bir teklif sundu. Buna göre madde, "ihtilal ve karışıklık çıktığında herhangi bir askeri sevk ve idare noktasının işgal edilmesi" şeklinde değiştirilebilirdi.⁹⁷ 7. Maddenin hükümetinin istifasına veya mütareke görüşmelerinin kesilmesine yol açacağına inanan Rauf Bey, 24. Maddeyi İstanbul'a yazacağını bildirdi.

Gelinen noktada Mondros'taki Türk heyeti eskisinden çok daha bitkin bir haldeydi. 28 Ekim görüşmelerinden sonra İstanbul'a gönderilen kısa bir telgrafla ümitsizlik ifadeleri eşliğinde durum hakkında bilgi verildi. Buna göre birkaç maddeye ilişkin kabul ettirilen kısmi değişiklikler haricinde önemli bir başarı sağlanamamıştı. İngiliz amiralinin sabrı giderek tükeniyor ve mütarekenin bir an evvel imzalanmasını istiyordu.⁹⁸

c. 29 Ekim Gelişmeleri Bağlamında Ermeni Sorunu

Türk heyeti, mütareke görüşmelerine ara verilen 29 Ekim'de İstanbul'a gönderdiği daha kapsamlı bir telgrafla 28 Ekim müzakereleri hakkında ayrıntılı değerlendirmelerde bulundu. Buna göre Calthorpe tarafından kuvvetli bir baskıya tabii tutulan delegeler çoğu hususta İngiliz amiralin argümanlarına boyun eğmek zorunda kalmışlar ve önemli ölçüde ümitlerini kaybetmişlerdi. Sonuçta ortada iki seçenek vardı. Bunlardan biri mütarekenin olduğu gibi

95 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.48; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.124.

96 Türkgeldi'nin latin harfleriyle yayınlanmış olan eserinde "Trakya" ifadesi geçmesine rağmen muhtemelen bu ifade "Türkiye" olmalı. 7. Madde genel bir içeriğe sahip olduğu için burada "Türkiye" tercih edildi.

97 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.48. İngiliz kayıtları burada durumu farklı bir şekilde veriyor. Buna göre maddeye "emniyeti tehdit eden bir durumun ortaya çıkması halinde" ibaresinin eklenmesi Reşat Hikmet Bey'in önerisi üzerine olmuş, böylece adı geçen madde üzerinde mutabakat sağlanmıştı. Madde, Rauf Bey'in, "bu durumda bir İtilaf birliği komutanı, arzu ederse karışıklık var deyip istediği yere askerlerini gönderebilecek" şeklindeki ifade ve öngörülerini eşliğinde kabul edilmişti. (PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.45.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer, II, s.331.)

98 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.56; Dyer II, s.332; Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Fecî Tarihi*, I, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 2000.s.36.)

imzalanması hususunda herhangi bir ultiatoma maruz kalmadan elde edilen küçük değişiklikler eşliğinde mütarekeyi imzalamak, diğeri ise boş ellerle İstanbul'a dönmektir. İkinci seçenek savaşın uzamasına, daha fazla kan dökülmesine ve İtilaf devletlerinin daha fazla hırçınlaşmasına sebep olacağından bu süreçten sonra Osmanlı Devleti'nin önüne konulacak bir barış antlaşması imparatorluğun bağımsız varlığıyla uyuşmayacaktı. Türk heyeti, uyarı niteliğindeki bu hatırlatma notundan sonra 30 Ekim öğlesine kadar kendilerine bir talimat verilmesini istedi.⁹⁹

Cavid Bey'in notlarına göre adı geçen telgraf İstanbul'a bir gün sonra, yani 30 Ekim'de ulaşmıştı. Bu notlar, Ermeni sorunu bağlamında İstanbul'un 24. Madde'ye ilişkin cevabına da açıklık getiriyordu:¹⁰⁰

“Uzun müzakereden sonra (Rauf Bey'e) şu yolda bir cevap yazılmasına karar verildi; ...24 üncü maddenin ilanı o vilayetlerde şimdiden bir ihtilal vücuda gelmesine badî olacağından bu meselenin mektûm kalmasına muvafakatlerini istihsal eylemeye son derece gayret edilmesi. Vilayat-ı Sitte'de asayişin muhafazası için mütareke esnasında İtilafiyunca lüzum görülecek kontrol tedabirine muvafakat eyleyebileceğimizi taahhüt etmeleri de yazıldı. İstihsal edebilecekleri tadilat dairesinde mukavelenin imzasına mezuniyet verildi. Yalnız bütün müsaadatin mütareke zamanına münhasır olduğu kaydının lazım gelen maddelere ilavesini tabii nazar-ı dikkate almış olacakları da ihtar edildi.”

Aynı gün (29 Ekim) İstanbul'dan bir telgraf alındı. Bununla beraber adı geçen telgraf, İzzet Paşa'nın Türk heyeti tarafından kendisine 27 Ekim'de gönderilen ilk telgrafa verdiği cevap telgrafıydı.¹⁰¹ Buna göre İzzet Paşa, Mondros'tan kendisine 27 Ekim'de gönderilen ve içerisinde müzakerelerin gelişim süreci ve mütareke maddeleri hakkında bilgiler bulunan telgrafı bir gün sonra Sultan'a göstermiş, Sultan da ne kadar ağır olursa olsun İngiliz dostluğunu kaybetmemek için şartların kabul edilerek mütarekenin imza edilmesini tavsiye etmişti. Sultan, daha sonra bu dostluk sayesinde adı geçen şartların pekâlâ hafifletilebileceğini düşünüyordu.¹⁰² Bununla beraber İngiliz dostluğuna mucizevi bir çözüm olarak bakmayan Türk Hükümeti, Mondros'a gönderilecek

99 Türk geldi, *Moudros ve Mudanya Müzakerelerinin Tarihi*, s.56-57; Dyer II, s.332; TİH I, (1962), s.35-36; Shaw, *From Republic to Empire*, I, s.89-90.

100 Cavid Bey, *Felaket Günleri*, I, s.36-38.

101 Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.127.

102 Stephen F., Evans, *The Slow Rapprochement, Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-1938*, The Eothen Press, Wokington, Beverley, 1982, s. 9; Dyer II, s.332; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, I, İstanbul, 1997, s.59.

29 Ekim tarihli cevaba ilerisi için hesaba katılması gereken bazı şartlar¹⁰³ eklemiş, böylece Mondros'taki Türk heyetine gönderilecek pusulanın çerçevesi de belirlenmişti.¹⁰⁴ Bu genel çerçeve Ermeni sorunuyla ilgili maddelere yönelik bakış açısını da belirliyordu.

Buna göre 4. Madde uyarınca İtilaf esirleri teslim edilecek olmasına rağmen esirlerin tümünün İstanbul'a getirilmeleri zaman alacağından, bunların en yakında bulunan İngiliz birliklerine teslim edilmelerinin daha uygun olacağı düşünülüyordu. Kafkasya'da ele geçirilen Ermeni esirleri ise Ermeni Hükümeti'nin müracaatı üzerine zaten tahliye edilmişlerdi. Ermeni tutukluları ile ilgili ayrı bir kayıt ve muamele ile bunların teslim edilmesine gerek yoktu. Zaten bütün siyasi tutuklular yakında tahliye edileceklerdi.

Mütareke taslağının 11. Maddesi ise görüşmeler esnasında yapılan düzenlemeye göre kabul edilmişti. Bununla beraber barış imzalanıncaya kadar Kars, Ardahan ve Batum elde tutulmaya çalışılacaktı. 16. Madde de yapılacak değişiklikler dairesinde kabul edilebilirdi.

İstanbul'un, Ermeni sorunu bağlamında üzerine kayıt düştüğü son madde 24. Maddeydi. Buna göre Osmanlı Hükümeti, barış antlaşması imzalanıncaya kadar "Ermeni vilayetlerindeki" kamu düzeni ve adaletin tesisi hususunda incelemelerde bulunmak üzere bölgeye bir İngiliz kontrol heyetinin gitmesine izin verebilecek olmasına karşın, 24. Maddenin dört Türk kasabasının (Sis, Haçin, Zeytun, Antep) işgalini ön gören "ek maddesi" mümkünse reddedilecekti. Bölgede isyan ve kargaşayı teşvik edeceği gerekçesiyle maddede bir İtilaf müdahalesi olasılığından kesinlikle bahsedilmemeliydi. Mütarekenin adı geçen koşullar çerçevesinde revize edilmesi mümkün olmazsa Türk heyeti görüşmeleri sonlandırmadan önce İstanbul'la iletişime geçecekti.¹⁰⁵

103 Bazı haklardan istifade edebilme şartları: kayd-ı ihtirazi; to make reservation.

104 Dyer II, s.332

105 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.57-59; Dyer II, s.333. Cavid Bey, Mondros'tan kendilerine gönderilen mütareke şartlarının son derece ağır olduklarını ifade ile adı geçen şartları 28 Ekim tarihli notlarında kaydetmiş ve bunların aynı gün birer birer müzakere edildiklerini bildirerek mütareke şartları hakkında kararlaştırılan hususları sıralamıştı. Adı geçen maddelerden Ermeni sorunu ile ilgili olanlar şunlardı: "... 4-Üseranın İstanbul'a celbi zamana mütevakkıf olduğundan en yakın mahallerdeki İngiliz kıtalarına teslim. Kafkasya'da alınan Ermeni üserası Ermeni hükümetinin müracaatı üzerine tahliye edilmiş ve memleketlerine avdet etmek üzeredir. Ermeni mevkufini hakkında ayrıca bir muamele icrasına ve bunların itilafa teslimine sebep yoktur. Bilumum mevkufin-i siyasiyenin sebilleri tahliye olunmak üzeredir... 11-Murahhasların ikinci işarında Kafkasya aksamının müteffikler tarafından vaziyet tetkik edilip teklif vaki olunca tahliyesine muvafakat edileceğinden bahs olunuyordu. Biz üç sancağın (Kars, Ardahan, Batum) sulh-ı umuminin takarrürüne kadar bizde kalmasına gayret etmelerini yazdık... 24- Bu madde hakkında şöyle dedik: Vilayat-ı Şarkiyede mütemekkin bilâ tefrik cins ve mezhep bütün ahalinin şimdiye kadar çektikleri âlâm ve mesaibin tahfif ve tehvin edileceği bir

Sadrızam Ahmet İzzet Paşa'dan Mondros'taki Türk heyeti başkanı Rauf Bey'e gönderilen 29 Ekim tarihli telgrafta yer alan maddelerin Ermeni sorunu ile ilgili olanları şekilde düzenlenmişti:¹⁰⁶

Madde 4: İtilaf üsera-yı harbiyesi teslim olunacaktır. Yalnız bunların İstanbul'a celb edilmeleri zamana mütevakkıf olacağından en yakın mahallerde bulunan İngiliz kıtaatına teslim edilmeleri daha muvafık görülmektedir. Kafkasya'da alınmış olan Ermeni üserası Ermeni Hükümeti murahhaslarının müracaatları üzerine tahliye edilmiş olup memleketlerine avdet etmektedirler. Umum mevkufin-i siyasiyenin tahliyeleri derdest olduğundan Ermeniler hakkında ayrıca bir muamele icrasına ve bunların İtilafa teslim edilmelerine bir sebep görmüyoruz.

Madde 11: Tadilatınız dairesinde kabul olunmuştur. Yalnız üç sancağın sulh-ı umuminin takarrürüne kadar bizde kalması şartıyla kabul ettirilmesine gayret ediniz.

Madde 16: Tadilat dairesinde kabul ediyoruz. Yalnız bu kuvvetleri esliha ve cephaneleri ile birlikte teslim eylemelerini talep ediniz.

Madde 24: Vilayat-ı Şarkîye'de mütemekkin bilâtefrık cins ve mezhep bütün ahalinin şimdîye kadar çektikleri alâm ve mesaibin tahfif ve tehvin edileceği bir zamanda emniyet ve asayişin teminine elimizdeki bütün vesaitle çalışacağımız tabiidir. İdareye nezaret etmek üzere bir İngiliz kontrol heyetinin akd-i sulhe kadar orada bulunmasına muvafakat edilebilir. Mütareke şeraiti beyanında böyle bir kaydın mevcudiyeti korkulan iğtişaş ve ihtilali teshil eyleyeceği için oralardaki Müslim ve gayrimüslim ahalinin menfaati bundan sarf-ı nazar olunmasını icap eder. Sis, Haçin, Zeytun ve Ayıntap'ın da işgaline bir sebep olmadığından bundan sarf-ı nazar etmelerine gayret ediniz.

zamanda emniyet ve asayişin temin ve tesisine çalışacağı tabiidir. İdareye nezaret etmek üzere bir İngiliz kontrol heyetinin akd-i sulhe kadar orada bulunmasına muvafakat edebiliriz. Mütareke şeraiti meyanında böyle bir kaydın mevcudiyeti korkulan iğtişaş ve ihtilali teshil eyleyeceği için oralardaki Müslim ve gayrimüslim ahalinin menfaati bundan sarf-ı nazar edilmesini icap eder. Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgaline de bir sebep olmadığından bunlardan sarf-ı nazar etmelerine gayret etmeleri de ilave olundu. Mütarekenin İngiltere ile bilumum menfaatlerine şâmil olması lâbüd olduğu da yazıldı." (Cavid Bey, Felaket Günleri, I, s.32-35.)

106 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.57-59; *Türk İstiklal Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1962, s.36; Shaw, *From Republic to Empire, I*, s.90-92.

d. 30 Ekim Görüşmelerinde Ermeni Sorunu ve Ermenilerle İlgili Yapılan Tartışmalar

30 Ekim, mütareke görüşmelerinin imzayla sonuçlandığı gündü. Görüşmeler Çarşamba günü saat 9.05’de başladı.¹⁰⁷ Üzerlerinde anlaşmaya varılamayan diğer maddeler yanında Ermeni sorunuyla ilgili olan maddeler de gözden geçirilecekti.

Bu bağlamda Ermeni sorunu ile ilgili onaylanan ilk madde taslağın Ermeni esir ve tutuklularıyla da ilgili olan 4. maddesiydi. Rauf Bey, görüşmeler esnasında Ermenilerle ilgili kayıt hakkında bazı açıklamalarda bulunma gereği hissetmişti. Buna göre Türkiye’de şu anda tutuklu halde bulunduran hiçbir Ermeni esiri yoktu ve Rusya Ermenilerinden mürekkep savaş esirleri de serbest bırakılarak ülkelerine geri gönderileceklerdi. Savaş esnasında göç ettirilmiş olan Osmanlı Ermenileri ise kısım kısım olmak üzere en yakın zamanda evlerine iade edilecekler, bunlar arasında yabancı ülkelere gitmek isteyenlerin olması halinde bu doğrultudaki talepler dikkate alınarak adı geçen Ermeniler serbest bırakılacaklardı. Rauf Bey’in bu uzun açıklamalarına karşılık Calthorpe’un cevabı kısaydı. 4. Madde daha önce serbest bırakılanlarla ilgili olmayıp, şu anda tutuklu bulunduranları kapsıyordu.¹⁰⁸

Savaş esnasında göç ettirilmiş olan Osmanlı Ermenileri ise kısım kısım olmak üzere en yakın zamanda evlerine iade edilecekler, bunlar arasında yabancı ülkelere gitmek isteyenlerin olması halinde bu doğrultudaki talepler dikkate alınarak adı geçen Ermeniler serbest bırakılacaklardı.

Amiral Calthorpe, Rauf Bey’in ısrarı üzerine¹⁰⁹ 4. Madde bağlamında hükümetine, savaş esirlerinin tümünün İstanbul’da toplatılmasından ziyade bunların buldukları yere yakın uygun bir rıhtımda teslim edilmelerinin esirler açısından daha uygun olacağını tavsiye etmeyi kabul ettiyse de¹¹⁰ adı geçen madde üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmaksızın onaylandı.

Mütarekenin Ermeni sorunu bağlamında Kafkasya ile ilgili 11. Maddesi de daha önce üzerinde yapılan değişiklikler uyarınca onaylanmış, savaş alanındaki

107 PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.48.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919. Daha öncede ifade edildiği üzere Rauf Bey hatıralarında bir yanlığı ile 30 Ekim’de yapılan görüşmeleri 29 Ekim tarihli veriyor. (Orbay, *Siyasi Hatıralar*; I, s.127.) Oysa 29 Ekim’de görüşme yapılmamıştı.

108 Türk geldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.50-51.

109 PRO. ADM. 116/1823, “Turkey-Armistice” (Transcript of Armistice Talks, p.51.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

110 Dyer II, s.333.

orduların teslimi anlamına gelmeyeceği hususunda kendilerine güvence verilen Türk heyeti, Kilikya'nın tahliyesine dair kısmı hariç tutarak 16. Maddeyi de kabul etmişti. Kilikya'daki birlikler teslim olmayacak, fakat geri çekileceklerdi.¹¹¹ Neticede mütareke taslağının 11. ve 16. maddeleri üzerlerinde yapılan ekleme ve değişikliklerle son şekillerini aldılar.

O gün, 24. Madde de tekrar masaya yatırıldı. Rauf Bey, İstanbul'dan almış olduğu talimat uyarınca Türk idaresinin bölgedeki halkın ihtiyaçlarını karşıladığından emin olunması için doğu vilayetlerine¹¹² bir İngiliz kontrol heyetinin gönderilmesi tavsiyesinde bulundu. Böylelikle bölgede bir kargaşa olup olmadığı hakkında fikir edinilmesi mümkün olabilirdi. Bölgede sorun ve fesat çıkarmak isteyen bazı unsurlar vardı ve bu unsurlar bölgede gerçekten bir kargaşa olmamakla beraber bunun tam tersini iddia edeceklerdi. Dahası, bölgede bulunan vahşi Kürt kabileleri arasındaki sokak çatışmaları abartılarak bunlar genel bir katliam şeklinde yansıtılacaktı. Dolayısıyla gerçek durum bölgeye gönderilecek bir İngiliz misyonu tarafından tespit edilebilirdi.¹¹³

Bununla beraber yayınlanması halinde bölgenin işgal edilmesini sağlamak amaçlı ayaklanmalara sebebiyet vereceği için 24. Maddede muhtemel bir İtilaf işgalinden kesinlikle bahsedilmemeliydi. İngiliz tarafı, maddeye kontrol heyeti ile ilgili koşulun eklenmesini kabul ettiyse de, ABD kamuoyunun beklenti ve tepkileri nedeniyle işgal bahsinin maddede kalması gerektiği hususunda ısrarcı bir tavır sergiledi.

Neticede Türk tarafının, kontrol heyetinin de daha sonra hükümetler arası görüşmelere bırakılmasını önermesiyle 24. Maddenin ilk paragrafı herhangi bir ekleme yapılmadan mevcut şekliyle kabul edildi.¹¹⁴

111 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.54-55.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer II, s.334; Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.51-52; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.132.

112 İngilizce kayıtlarda Ermeni vilayetleri şeklindedir.

113 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.57.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

114 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.57.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Dyer II, s.334; Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.53; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.133-134. Calthorpe, bölgeye gönderilecek heyetin bir İngiliz-Amerikan heyeti olmasına çalışacaklarını ifade etmenin yanında adı geçen düzenlemenin 24. Maddeye ilave edilmesini ileri sürünce, Türk heyeti bu meselenin daha sonra iki hükümet arasında kararlaştırılması gerektiğini ifade ederek maddeye kontrol heyeti ile ilgili bir kaydın eklenmesini istememişti. (Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.53; PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.57.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.) Ahmet İzzet Paşa, görüşmelerle ilgili mevcut tüm kayıtlardan farklı olarak adı geçen maddenin gizli tutulmasına ilişkin teklifin kabul edildiğini, bununla beraber daha sonra bu gizlilikte fayda görülmeyle maddenin kendilerince açığa vurulduğunu ifade ediyor. (Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, II, İstanbul, 1993, s.28.)

24. Maddenin Anadolu'nun güneyinde bulunan dört kasabanın¹¹⁵ işgalini öngören ikinci paragrafı daha fazla soruna yol açtı. Rauf Bey, hükümetinden aldığı talimat gereğince maddeden bu bölümün çıkarılmasını önermiş ve adı geçen yerlerin terk edilmesinin hükümeti güç duruma sokacağını kaydetmişti.¹¹⁶ Amiral Calthorpe, Kilikya sorununa ilişkin bir cevap alınca bu durumu yeniden göz önünde bulunduracağını ve İstanbul'dan haber gelinceye kadar düşüneceğini söyledi.

Bu arada Reşat Hikmet Bey adı geçen bölgelerin 7. Madde uyarınca herhangi bir karışıklık durumunda zaten işgal edilebileceklerine dikkat çekerken aksi takdirde böyle bir harekete gerekçe oluşturabilecek herhangi bir durumun söz konusu olmayacağı üzerinde durdu. İstanbul Hükümeti'nin özellikle bu bölümün 24. Maddeden çıkartılması hususunda son derece ısrarlı olduğunun altını çizen Rauf Bey, argümanını ilginç bir gerekçeye dayandırmıştı. Buna göre İtalyanların adı geçen kasabaların da içinde bulunduğu bir bölgeyi almak için geleceklerine ilişkin ortalıkta bazı haberler dolaşıyordu. Adı geçen bölgeleri şimdiden teslim almaları barış antlaşmasından sonra bu bölgelerin Türkiye'den koparılması hususunda İtalyanlara yardımcı olacaktı.

Amiral Calthorpe, tartışmayı sonlandırmak ve açıklığa kavuşturulmamış diğer noktaları halletmek amacıyla bir başka öneride bulundu. Buna göre Türklerin mevcut halleriyle 7. ve 10. Maddeleri kabul edip mütarekeyi İstanbul'a danışmaksızın bir an önce imzalamaları halinde 16. Maddenin, "düzenin sağlanması için gerekli olan Osmanlı birliklerinin Kilikya'da kalmalarını izin verilmesi" şeklinde ifade edilmesinin yanında, 24. Maddenin B Fırkası da tamamen adı geçen maddeden çıkarılabilirdi. Türk heyeti genel olarak bu pazarlığı kabul ettiyse de¹¹⁷ "bir veya iki saatin hiçbir öneminin olmadığını" ifade eden Reşat Hikmet Bey, İstanbul'dan bir cevap gelinceye kadar imzanın ertelenmesini istedi. Amiral Seymour, bir-iki saatin önemsiz olduğu hususunda

115 Haçin, Zeytun, Sis, Antep.

116 PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.58.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.

117 Görüşmenin İngiliz kayıtlarına göre Rauf Bey, 7. ve 10. Maddelerin kabul edilip mütarekenin bir an evvel imzalanması halinde 16. Maddenin ifade edildiği üzere değiştirilmesi pazarlığına yanaşmamıştı. Rauf Bey'e göre Boğaz istihkamlarının işgaline gerçekten ihtiyaç duyulduğu için izin verilmişti. Öyle ki; Karadeniz'e çıkmak İngiltere için son derece önemliyken Adana bölgesindeki durum farklı bir sorun oluşturuyordu. Calthorpe ise adı geçen teklifinde ısrarcı bir tutum izlemişti. Bu arada Amiral Calthorpe'un 24. Maddeye ilişkin önerisini mantıklı bulan Hikmet Bey, bunun İstanbul'a iletileceğini kaydetti. İngiliz Hükümeti'nin 10. Maddeye yönelik herhangi bir taviz vermeyeceğinden emin olan Calthorpe, Kilikya ile ilgili yaptığı düzenleme eşliğinde 16. Maddeyi değiştirip, 24. Maddenin B Fırkasından da vazgeçebileceğini ifade etmiş, Hikmet Bey ise İstanbul'a danışmak için kendilerine saat 9.00'a kadar müsaade edilmesini istemişti. Bu arada Sadrazamla doğrudan iletişime geçilmesi için Türk delegasyonundan birinin Çeşme'ye gitmesi kararlaştırıldı ve görüşmelere 11.44 itibarıyla ara verildi. (PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.60-61.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.)

Reşat Hikmet Bey'e katılmıyordu. Meseleye son noktayı koyan Calthorpe oldu. Daha önce kararlaştırıldığı üzere Türk heyeti akşam 9'a kadar bir karar vermek zorundaydı. Mütareke imzalanacak ya da reddedilecekti. 12.25 itibariyle oturum sonlandırıldı.¹¹⁸

30 Ekim'deki görüşmelerin sabahki oturumu son derece ateşli geçmiş, mütarekenin imzalanması hususunda daha ısrarcı tavırlar sergileyen Amiral Calthorpe, oturumun sonunda Türk heyetine sözlü bir ultimatöm vererek akşam saat 9'a kadar zaman tanınmıştı. Rauf Bey, 30 Ekim tarihli sabah oturumun son bulmasından hemen sonra İstanbul'a çektiği bir telgrafla durum hakkında bilgi verdi. Buna göre Calthorpe'tan bir ultimatöm alınmıştı. Türk heyeti makine başında İstanbul'dan acil bir emir gelmesini bekliyordu. O akşam saat 21.00'e kadar ya imza atılacak ya da görüşmeler sonlandırılacaktı.¹¹⁹

Bu arada İstanbul Hükümeti, Türk heyeti tarafından daha önce kendisine gönderilen 29 Ekim tarihli telgrafı¹²⁰ 30 Ekim'de cevaplamış ve o tarihteki düzeltilmiş haliyle mütarekenin imzalanması hususunda heyete yetki vermişti.¹²¹ Bununla beraber İstanbul'un gönderdiği telgraf 30 Ekim'de Mondros'a ulaşmadı.¹²²

İngiliz ve Türk heyetleri Agamemnon görüşmelerinin son oturumu için 30

118 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.53; Dyer II, s.335; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.134-136. Türk heyetinden Reşat Hikmet Bey, 30 Ekim tarihli görüşmelerin sabahki oturumuna ara verilmeden önce İtilaf devletlerinin mütareke dönemi boyunca güvenliği sağlamak için mütarekede bahsedilen hususlar haricinde Osmanlı Devleti'nin iş içlerine karışmayacakları şeklinde mütarekeye bir kayıt koyulmasını istemişse de adı geçen teklif mütareke maddeleri içerisine siyasi maddelerin koyulamayacağı gerekçesiyle Amiral Calthorpe tarafından reddedilmişti. (Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.54; PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.61.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.136.)

119 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.60; Dyer II, s.335; Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.59-60; Shaw, *From Republic to Empire*, I, s.92.

120 Hatırlanacağı üzere 28 Ekim görüşmelerinden sonra Türk heyeti tarafından İstanbul'a gönderilen kısa bir telgrafla giderek sabrı tükenen İngiliz amiralinin mütarekenin bir an evvel imzalanmasını istediği, bunun yanında görüşmeler esnasında birkaç maddeye ilişkin kısmi değişiklikler haricinde önemli bir başarı sağlanmadığı dile getirilmişti. Adı geçen telgrafın gönderilmesinden bir gün sonra (29 Ekim) İstanbul'a gönderilen ikinci bir telgrafta ise 28 Ekim görüşmeleri hakkında daha detaylı bilgiler verilerek iki seçenek üzerinde durulmuştu. Buna göre ya elde edilen bazı değişiklikler eşliğinde mütareke imzalanacak ya da görüşmeler sonlandırılacaktı. İstanbul'dan cevap bekleniyordu. (Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.56-57; Dyer II, s.332.)

121 30 Ekim'de İzzet Paşa'dan Rauf Bey'e gönderilen telgrafta 24. Madde ile ilgili şu kayıt yer alıyordu: "...24 üncü maddenin ilanı o vilayetlerde şimdiden bir ihtilal ve iğtişah vücuda gelmesini mucip olacağından bu meselenin mektum kalmasına muvafakatlarını istihsal eylemeğe son derecede gayret ediniz. Vilâyat-ı Sitte'de asayişin muhafazası için mütareke esnasında düvel-i İtilafiyeye lüzum görülecek kontrol tedabirine muvafakat eylিয়েceğinizi de taahhüt edebilirsiniz. İstihsal edebileceğiniz tadilat dairesinde mütareke mukavelesini imza etmeğe mezsunuz. Yalnız bütün bu müsaadatin mütareke zamanına münhasır olduğu kaydının icap eden maddelere ilavesini tabii nazar-ı dikkate almışsınızdır." (Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.59-60)

122 Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.60.

Ekim akşamı saat 21.15 itibariyle tekrar bir araya geldiler. Türk heyeti, hükümetleri adına 7. Maddeyi kabul ettiklerini açıkladıktan sonra¹²³ herhangi bir yanlış anlaşılmaya meydan vermemek istemeyen Amiral Calthorpe, tüm maddeleri son kez tekrar okumaya başladı. Mütarekenin 24. Maddesine kadar olan diğer maddelerinin tümü okunup kabul edildiler.

Sırada 24. Madde vardı. Maddeyle ilgili görüşmeler Amiral Calthorpe'un adı geçen maddeyi içerisinden "B Fırkası" çıkarılmış olduğu halde okumasından sonra başladı. Buna göre "altı Ermeni vilayetinde" karışıklık çıktığı zaman İtilaf devletleri adı geçen vilayetleri işgal hakkında sahip olacaklardı. Daha önce de olduğu üzere Türk heyetinden hiç kimse adı geçen vilayetlerin "Ermeni vilayetleri" olmadığını açıklama gereği hissetmezken Sadullah Bey, hiç olmazsa bu maddenin gizli tutulması gerektiğini ifade etti. Ermenilerin, bu maddenin yürürlüğe girmesi ve adı geçen vilayetlerin işgal edilmesi için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını düşünüyordu. Reşat Hikmet Bey de aynı tehlikeyi dile getirdi. Taşnaksutyun başta olmak üzere önde gelen diğer ihtilalci Ermeni partileri, bu maddeden istifade ile huzursuzluk çıkarıp bölgenin işgaline kapı açmaya çalışabilirlerdi.

Amiral Calthorpe'un 24. Maddenin gizlenmesi gerektiğine ilişkin Türk isteklerine karşı verdiği cevap son derece ilginçti. Buna göre kendisi de Türk temsilcilerinin düşüncelerine hak vermekle beraber gizli antlaşmalar yapılması Wilson ilkelerine aykırı bir durumun ortaya çıkmasına sebep olacaktır! Reşat Hikmet Bey ise olaya farklı bir açıdan bakıyordu. Ona göre Wilson'un gizli antlaşmalara karşı tavır almasının asıl sebebi insanlığın menfaati ile ilgiliyken 24. Maddenin yayımlanması insanlık aleyhine bir durumun ortaya çıkmasına sebep olurdu. Bu halde maddenin Wilson ilkeleri uyarınca da gizli kalması gerekiyordu.

Neticede Calthorpe'un, Türk tarafının bölgeye bir İngiliz heyeti gönderilmesi yanında adı geçen maddenin yayımlanmamasına ilişkin isteklerini Londra'ya iletceğini ifade etmesi üzerine mütarekenin 24. Maddesi de kabul edildi.¹²⁴

e. Mütareke Taslağının Ermeni Sorunu ile ilgili Maddeleri Üzerinde Yapılan Değişiklikler

Daha önce de ifade edildiği üzere Paris'te hazırlanan İtilaf mütareke taslağının 4., 11., 16. ve 24. Maddeleri doğrudan, özellikle taslağın 5. 7. ve 15. Maddeleri

¹²³ Oturumun başında yapılan açıklama, Türk heyetinin mütarekeyi, sorunlu konular hakkında İstanbul'dan gelecek cevabı beklemeden, imzalamayı kabul ettiği yönündeydi. (PRO. ADM. 116/1823, "Turkey-Armistice" (Transcript of Armistice Talks, p.62.) in From Commander in Chief, Mediterranean Station to Secretary of the Admiralty, No: Z.456/6275, 9th April 1919.)

¹²⁴ Türk geldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.62; Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.145.

de dolaylı olarak Ermeni sorunuyla ilgiliydiler. Agamemnon'daki görüşmelerden sonra bu taslak maddelerden 4. Madde nihai mütareke metnine herhangi bir değişikliğe uğramaksızın geçerken diğerlerinde bazı eklenti, çıkarım ve düzenlemeler söz konusu olmuştu.

Aşağıda sıralanan Ermeni sorunuyla ilgili mütareke maddelerinde **koyu harflerle belirtilen kısımlar** Paris'te kararlaştırılan mütareke taslağında yer almakla beraber nihai mütareke metninden çıkarılan bölümleri göstermektedir. Aynı şekilde (*parantez içerisinde verilen italik ifadeler*) de Paris mütareke tasarısında bulunmamakla beraber Agamemnon görüşmelerinden sonra imzalanan mütareke metnine dahil edilen bölümlerdir. Paris'te tasarlandığı şekliyle kabul edilen maddeler ise olduğu gibi "normal yazı karakterinde" verilmiştir:¹²⁵

Madde 4- Tüm İtilaf savaş esirlerinin ve gözaltında bulunan ya da tutsak olan Ermenilerin İstanbul'da toplanarak bunların herhangi bir şarta bağlı olmaksızın İtilaf devletlerine teslim edilmeleri.

Madde 5- İç düzenin sağlanması ve sınırların denetimi için gerekli olan birlikler dışında Türk ordusunun derhal terhis edilmesi. Bu birliklerin insan gücü ve tertipleri/tasarrufları (*Türk Hükümeti ile istişare edildikten sonra*) İtilaf devletleri tarafından belirlenecek.

Madde 7- (*Güvenliklerini tehdit eder bir durumun ortaya çıkması halinde*) İtilaf devletlerinin **stratejik noktaları** (*herhangi bir stratejik noktayı*) işgal etme hakkına sahip olmaları.

Madde 11- Türk birliklerinin derhal Kuzeybatı İran'dan ve **Transkafkasya'dan** savaş öncesi sınırlar dışına çekilmeleri (*nin önceden emredilmiş olduğu ve çekilmeye yönelik bu emrin yerine getirileceği.*) (*Transkafkasya'nın bir bölümünün Türk birlikleri tarafından tahliye edilmesine*)

125 Agamemnon'a iletilen orijinal İtilaf mütareke taslak metni ile görüşmelerden sonra imzalanan mütarekenin son hali arasındaki farklar için bkz. PRO. CAB. 23/8, War Cabinet (With Prime Ministers of Dominions), 484. Imperial War Cabinet, 35. Minutes of a Meeting of the War Cabinet and Imperial War Cabinet held at 10, Downing Street, S. W., on Friday, October 11, 1918, at 4 pm, Annex I: "Conditions of an Armistice with Turkey (With Amendments up to and including the 8th October, 1918.)", s.11-12.

PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 494A, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, October 31st, 1918, at 12 Noon; Dyer II, Appendix II, s.340-341; TİH I (1962), s.38-41; Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, s.65-66, 69-73; Bayar, *Ben de Yazdım*, I, s.30-35, 61-63, Tevfik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütareke Anlaşması", VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara (20-26 Ekim 1961), Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, IX Seri, No:6, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 1967, s.572-577; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi, Cilt: III, (1914-1918 Genel Savaşı)*, Kısım: 4, (Savaşın Sonu), Ankara, 1983.s.742-746; Shaw, *From Republic to Empire*, I, s.81-89; Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü*, s.203-207.

ilişkin bir emrin zaten verilmiş olduğu, bu bölgenin geri kalan kısmının ise İtilaf devletlerince bölgede yapılan incelemelerden sonra İtilaf devletlerinin gerekli görmesi halinde tahliye edileceği.)

Madde 15- *(Halkın ihtiyaçlarının gereği gibi göz önünde bulundurulması koşuluyla) şu anda Türk denetiminde bulunan Transkafkasya demiryolları da dâhil olmak üzere tüm demiryollarına İtilaf kontrol subaylarının yerleştirilmeleri. Transkafkasya demiryollarının tamamen serbest bir şekilde İtilaf yetkililerinin kullanımına verilmesi. Bu madde Batum'un ve Bakü'nün İtilaf devletleri tarafından işgalini de içermektedir. (Türkiye, İtilaf devletleri tarafından Bakü'nün işgaline itiraz etmeyecektir.)*

Madde 16- Hicaz, Asir, Yemen, Suriye (ve) Mezopotamya'daki ve **Kilikya'daki** tüm garnizonların en yakında bulunan İtilaf komutanına veya **Arap temsilcisine** teslim olmaları (ve 5. Madde bağlamında belirlenecek olan düzeni sağlamak için gerekli olanlar dışındaki tüm birliklerin Kilikya'dan geri çekilmeleri.)

Madde 24- 6 Ermeni vilayetinde düzensizlik baş göstermesi durumunda Müttefikler bu vilayetlerin herhangi bir kısmını işgal etme hakkını ellerinde tutarlar.

b- 7., 10., ve 15. Maddeler uyarınca Sis, Haçin, Zeytun, Antep'in işgal edilmesi.

Görüldüğü üzere Paris'te hazırlanan 24 maddelik orijinal İtilaf mütareke taslağında yer alan 4. Madde olduğu gibi kabul edilmiş,¹²⁶ 5. Maddeye sadece bazı eklemeler yapılmış, 7., 11., 15. ve 16. Maddelerde bazı eklemeler ve çıkarmalar olmuş, 24. Maddeden ise sadece bazı ifadeler silinmişti. Görüşmeler esnasında İngilizlerin teklif ettikleri orijinal maddelerin bazılarında yapılan değişikliklerin son derece önemsiz oldukları söylenebilirdi. Özellikle maddelerin uygulanma sürecinde bu değişikliklerin hemen hemen hiçbir olumlu etkisi olmayacaktı. Özellikle Türk tarafı için son derece ağır olan 7. Maddede yapılan değişiklik de hiçbir şey ifade etmiyordu. Çünkü herhangi bir yerin işgal edilmesi için İtilaf devletlerinin güvenliklerinin tehdit edilip edilmediğine karar verecek olan yine İtilaf devletlerinin kendileriydi. Türk tarafı adı geçen maddeye İstanbul'un işgal edilmeyeceğine dair bir kayıt

¹²⁶ Mütarekenin orijinal taslağında yer alan 4. Madde olduğu gibi kabul edilmekle beraber, görüşmeler esnasında Türk tarafının ilgili maddeye yönelik isteğinin dikkate alınacağı ön görülmüştü. Buna göre her iki taraf için de çok daha kolay olacağı sebebiyle uzak bölgelerdeki İtilaf savaş esirlerinin İstanbul'da toplanmaları yerine bunların en yakın İtilaf komutanına teslim edileceklerdi. (Türkgeldi, Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, s.50; PUBLIC RECORD OFFICE. WAR OFFICE, 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, General Staff, War Office, Appendix II, s.27; TİH I, (1962), s.39.

koydurmayı da başaramamıştı. Yine mütarekenin 5. Maddesi, aslında hiçbir şeyi değiştirmeyecek önemsiz bir düzenlemeyle kabul edilmişti.

3. Ermeni Sorunu Bağlamında Mondros Mütarekesi'ne Yönelik Tepki ve Değerlendirmeler

a. İngiliz-İtilaf Değerlendirme ve Tepkileri

Amiral Calthorpe'un Agamemnon görüşmelerinde mütareke maddelerinin ilk dördünü kabul ettirmesi bile Londra'nın beklentilerini karşılayacak olmasına rağmen, mütarekenin diğer yirmi maddesinin de -bazılarının üzerlerinde yapılan bir takım önemsiz değişikliklerle- altına imza atılmış olması İngiliz amirali için son derece önemli bir başarıydı.

Londra'da, mütarekenin imzalanmasından bir gün sonra, 31 Ekim'de saat 12.00'de toplanan İngiliz Savaş Kabinesi'nin gündeminde Mondros Mütarekesi ve Türk tarafının mütareke maddelerine ilişkin bazı istek ve görüşleri vardı.¹²⁷

Savaş Kabinesi, Mondros'ta kabul edilen mütareke koşullarını Paris'te kararlaştırılmış olan orijinal taslakta yer alan maddelerle karşılaştırmaya başladı.

Buna göre içerisinde Ermeni esir ve tutukluları ile ilgili hüküm de yer alan 4. Madde, herhangi bir değişikliğe uğramaksızın nihai mütarekede yer almış, Türk birliklerinin Kuzeybatı İran ve Transkafkasya'dan çekilmelerini ön gören 11. Maddeden *Transkafkasya* kelimesi çıkarılarak madde yeniden düzenlenmişti. Buna göre Türk birliklerinin Kuzeybatı İran'dan savaş öncesi sınırlar dışına çekilmeleri önceden emredilmişti ve bu emir derhal yerine getirilecekti. Aynı şekilde zaten Türk birliklerinin Transkafkasya'nın bir bölümünün boşaltılmasına ilişkin bir emir de verilmiş olup, bölgenin geri kalan kısmı ise İtilaf devletlerince bölgede yapılan incelemelerden sonra İtilaf devletlerinin isteği halinde tahliye edilecekti. Savaş Kabinesi genel olarak bu düzenlemenin tatminkâr olduğu noktasında hemfikirdi. Adı geçen maddenin tüm Azerbaycan'ın tahliyesini de kapsadığının altı çizilmişti. Kabinede bu maddeyle ilgili tespit edilen başka bir hususa göre Türk delegeleri adı geçen düzenlemeyle, ciddi bir karışıklık durumunda İtilaf devletlerinin düzeni sağlamak için Türk birliklerinin bölgede kalmasına gereksinim

127 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 494A, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, October 31st, 1918, at 12 Noon.

duyabileceklerini ima etmek istemişlerdi. Bu tespitten sonra 11. Madde dosyası kapatıldı. Daha sonra 16. Maddeye geçildi. Bu madde “Kilikya’daki garnizonun tesliminin hariç tutulması” istisnası ile kabul edilmiş,¹²⁸ bunun yanında maddeye bir ekleme yapılmıştı. Buna göre düzeni sağlamak için gerekli olanların dışındaki tüm birlikler Kilikya’dan çekilecekler, bölgede kalacak birlik miktarı 5. Madde kapsamında belirlenecekti. Adı geçen istisna ve eklemeler de Savaş Kabinesi’nde herhangi bir tartışmaya sebep olmamıştı. “Altı Ermeni Vilayeti” ile ilgili 24. Madde ise adı geçen maddenin orijinal halinde yer alan “B Bendinin” çıkarılmasıyla kabul edilmişti. Adı geçen ek madde “Sis, Haçin, Zeytun ve Antep’in işgal edilmesini” ön görüyordu.

Türklerin, orijinal mütareke taslağında yer alan ilk dört madde haricindeki maddeleri kabul etmeyeceklerini düşünen Savaş Kabinesi, Mondros’ta imzalanan mütarekeden son derece memnun kalmıştı.

Savaş Kabinesi Agamemnon’da kararlaştırılıp imza edilen mütareke şartlarını değerlendirildikten sonra Mondros’tan gönderilen 595 Z. numaralı telgrafi ele aldı. İçerisinde mütarekenin bazı maddelerine ilişkin bir takım açıklamaların yer aldığı telgraf, Türk delegasyonunun isteği üzerine Amiral Calthorpe tarafından gönderilmişti.

Türk heyetinin, uygulanma yöntemine ilişkin tavsiyede bulunduğu maddelerden biri mütarekenin İtilaf savaş esirlerinin iadesi ile ilgili olan 4. Maddesiydi. Adı geçen madde aynı zamanda Ermeni esir ve tutsaklarıyla ilgili bir kayıt da bulunduruyordu. Türk tarafı bu maddeyi mevcut haliyle kabul etmiş olmasına rağmen uzak bölgelerdeki İtilaf savaş esirlerinin İstanbul’da toplatılmaları yerine bunların en yakında bulunan İtilaf komutanına teslim edilmelerinin her iki taraf için de daha uygun olacağını ifade etmişti. Kabine, genel olarak bu Türk önerisinin esirlerin lehine olduğu ve bunların bir an önce serbest bırakılmaları için tüm düzenlemelerin en kısa zamanda yapılması gerektiği hususunda mutabakata vardı ve adı geçen Türk önerisi kabul edildi.

Türk tarafının Ermeni sorunu bağlamında hakkında bazı isteklerde bulunduğu diğer bir madde mütarekenin 24. Maddesiydi. Buna göre Türk heyeti, 24. Madde kapsamında bölgedeki şartların araştırılması için Doğu Anadolu’ya¹²⁹ bir İngiliz heyetinin gönderilmesini istemişti. Yine Türk tarafına göre Ermeni ihtilalcilerini teşvik edeceği gerekçesiyle adı geçen maddenin yayınlanmaması

128 Orijinal madde, Hicaz, Asir, Yemen, Suriye, Mezopotamya ve Kilikya’daki tüm garnizonların/askeri karargâhların en yakında bulunan İtilaf komutanına veya Arap temsilcisine teslim olmalarını ön görüyordu.

129 Hemen hemen tüm İngiliz belgelerinde olduğu gibi adı geçen Savaş Kabinesi tutanaklarında da Doğu Anadolu için Armenia/Ermenistan ifadesi kullanılmıştı.

gerekliyordu. 24. Madde bağlamında adı geçen Türk istekleri ilk etapta Savaş Kabinesi'nde herhangi bir itiraza neden olmadı.

Tüm bu değerlendirmelerden sonra 31 Ekim tarihli Savaş Kabinesi'nde 24. Madde ile ilgili alınan karar tutanaklara şu şekilde geçti:¹³⁰

Türk delegelerininin 24. Madde'ye ilişkin teklifleri kabul edilmeli bununla beraber adı geçen madde yayınlanmalıdır.

24. Madde'ye ilişkin Türk istekleri ile bunlara verilen cevap İngiliz Genelkurmayının Mondros Mütarekesi ile ilgili hazırlamış olduğu bir rapora şu şekilde yansımıştı:¹³¹

“Madde 24: Bölgedeki şartların araştırılıp Ermenistan'daki Ermeniler ile diğer milliyetlere karşı sergilenen davranışlar hakkında fikir sahibi olunması için bir İngiliz heyetinin Ermenistan'a gönderilmesini istediler. Bölgede İtilaf işgaline sebebiyet vermek isteyen Ermeni ihtilalcilerini teşvik edeceğinden korktukları için bu maddenin yayınlanmaması taraftarıydılar. (Misyona ilişkin teklif kabul edildi, maddenin yayınlanmaması kabul edilmedi.)

Türkiye'nin bir mütareke imzalamak suretiyle teslim olması Avam Kamarası'nda sevinç ve alkışlarla karşılandı.¹³² İngiliz Dışişleri Bakanlığı da Mondros Mütarekesi'ni önemli bir zafer olarak algılamıştı. Her ne kadar Ermeniler tarafından ciddi tepkiler gösterilse de,¹³³ Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil, Türklerin kayıtsız şartsız teslim olmaları anlamına gelen mütareke maddelerinin son derece önemli olduğunu düşünüyordu.¹³⁴

İtilaf basınında yer alan Londra kaynaklı haberlerde de Türkiye ile yapılan mütarekeye ilişkin değerlendirmelere rastlamak mümkündür. 2 Kasım'da The New York Times Gazetesi'nde yer alan bir habere göre mütarekeyle tüm İtilaf savaş esirlerinin yanında, tutuklu bulunan Ermenilerin de teslim edilecek olması son derece önemli bir başarıydı. Dahası İtilaf devletleri karışıklık durumunda “Ermenistan'ın altı vilayetini” de işgal edebileceklerdi. Gazeteye göre 24. Madde, Türklerin mağduriyetlerini telafi etmeleri açısından mütarekenin ortasında intikam almaya yönelik eğilimlerini önleme amaçlı bir

130 PRO. CAB. 23/14, War Cabinet 494A, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street, S.W., on Thursday, October 31st, 1918, at 12 Noon, p.8-9.

131 PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, General Staff, War Office, Appendix II, s.27.

132 “Turkey's Surrender Cheered in Commons”, *The New York Times*, 1 Kasım 1918.

133 Mütarekeye yönelik bu Ermeni tepkileri bir sonraki başlık altında ele alınacaktır.

134 “Armenians Protected Cecil Declares”, *The New York Times*, 2 Kasım 1918.

tedbirdi. Adı geçen bölgelerde silahlı bir müfrezinin (gözetimin) varlığı ise yeni bir rejimin başlangıcını oldu kadar, eskisinin de sonuna işaret ediyordu. Bunun yanında İngiliz Başbakanı'nın 5 Ocak tarihli konuşmasına uygun olarak Türk hâkimiyeti altındaki Hristiyan milletlerin özgürleştirilmesi gibi bazı politik çıkarımlar da içeren mütarekede Türk hükümlarına yönelik ciddi bir meydan okuma söz konusuydu. Toros tünel sistemlerinin işgali ise Ermenilerin korunmasına ilişkin askeri bir önlem olarak değerlendirilmişti.¹³⁵

b. Ermeni Değerlendirme ve Tepkileri

İlk dört maddesiyle bile İngiliz beklentilerini karşılayacağı düşünülen Mondros Mütarekesi, içeriği açısından Türkleri ve belki de onlardan daha fazla Ermenileri huzursuz etti.

Ermeniler, daha Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce İtilaf devletleriyle “müttefiklik/ortaklık” durumlarına gönderme yaparak Türkiye ile yapılacak mütarekede kendi beklentilerini de karşılayacak bazı düzenlemelere yer verilmesini istemişlerdi. Savaş esnasında göç ettirilen Ermenilerin geri döndürülmeleri ile Altı Vilayet ve Kilikya'nın stratejik noktalarının işgal edilip koruma altında bir “Ermenistan” bölgesi oluşturulması,¹³⁶ Ermenilerin başlıca istekleri arasındaydı.

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı haberi, bundan böyle hayallerinin gerçeğe dönüşebileceğini düşünen dünyadaki tüm Ermenileri sevince boğduysa da,¹³⁷ mütarekenin Ermeni beklentilerini karşılamaktan uzak olan içeriği büyük bir hayal kırıklığının yaşanmasına sebep oldu.

İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından askeri önceliklerle hazırlanmış olan mütareke taslağına Paris görüşmelerinde yapılan bir takım eklemeler son derece yetersiz kalmıştı. İtilaf savaş esirlerinin yanında Ermeni esir ve tutuklularının da İtilaf devletlerine teslim edilmeleri, bir karışıklık durumunda *altı Ermeni vilayetinin* itilaf devletleri tarafından işgal edilmesi, Kilikya'daki

Ermeniler, daha Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce İtilaf devletleriyle “müttefiklik/ortaklık” durumlarına gönderme yaparak Türkiye ile yapılacak mütarekede kendi beklentilerini de karşılayacak bazı düzenlemelere yer verilmesini istemişlerdi.

135 “Armenians Protected Cecil Declares”, *The New York Times*, 2 Kasım 1918.

136 PRO. FO. 371/3404/169332, Boghos Nubar Pasha to Foreign Office, October 4, 1918.

137 Richard G., Hovannissian, *The Republic of Armenia*, Volume: I, The First Year, 1918-1919, Berkeley, Los Angeles, London, 1971, s.55; Richard G., Hovannissian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley and Los Angeles, 1967, s.238.

tüm garnizonların en yakında bulunan İtilaf komutanına teslim olmaları gibi maddeler¹³⁸ Ermenileri tatmin etmemişti.¹³⁹

Özellikle Agamemnon görüşmeleri esnasında orijinal mütareke taslağında yer alan 24. Maddenin B Fırkasının¹⁴⁰ çıkarılması ve adı geçen maddede yer alan *Ermeni vilayetlerinin* işgalinin şarta bağlanması Batı Avrupa'daki Ermeni liderlerini son derece rahatsız ediyordu.¹⁴¹ Richard G. Hovannissian'ın ifadeleriyle mütareke genel olarak hafif olduğu gibi "*Ermenistana*" yönelik referanslar da belirsizdi. Amiral Calthorpe tarafından Agamemnon görüşmeleri esnasında orijinal mütareke taslağında yapılan bazı değişikliklerle Türklere çok ciddi ayrıcalıklar verilmişti.¹⁴² Buna göre orijinal mütareke metninde tüm Transkafkasya'nın tahliye edilmesinin istenmiş olması yanında, "bir düzensizlik" baş göstermesi halinde "Altı Ermeni Vilayeti" ile beraber tüm Kilikya'nın da işgal edilmesi öngörülmüşse de, Türklere Transkafkasya'nın bir bölümünün (Kars, Batum) tahliyesini ertelemiş, 24. Maddeden de Kilikya (Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgali) ile ilgili bahsi çıkarmaya muvaffak olmuşlardı. Mütareke, savaş öncesi sınırları bile tesis etmiyordu ve terhis işleri için bir denetim mekanizması kurmamıştı. İngiltere'nin öncelikli amacı Boğazların açılmasını sağlamak, Çanakkale ve İstanbul Boğazları istihkâmlarını işgal etmek ve böylece Karadeniz'e geçişi temin etmek olmuştu. Mütareke maddeleri "Türkiye Ermenistanı"na yönelik Osmanlı egemenliğinin devamını ima ettiğinden Ermeni liderleri son derece telaşlanmışlar ve 24. Madde bağlamında bölgede Ermenilere ilişkin nasıl bir düzensizlik meydana gelebileceğini sorgulamaya başlamışlardı. Öyle ki, bölgedeki Hristiyan unsurlar ya sınır dışı edilmiş ya katledilmiş ya da sürgüne gönderilmişlerdi.¹⁴³

Londra'da duruma yönelik ilk tespitler İngiliz Politik İstihbarat Servisi'nde Arnold Toynbee tarafından yapıldı. Dışişleri uzmanlarından Sir William Tyrell'e gönderdiği yazı ile özellikle mütarekenin 11. ve 24. Maddelerini ele alan Toynbee, adı geçen maddelerin dikkatli bir şekilde incelenmesi halinde Transkafkasya'nın şuanda tahliye edilmemiş kısmının tahliyesine İtilaf devletleri tarafından bölgedeki durumun incelenmesinden sonra karar

138 Mütarekenin 4. 16. ve 24. Maddeleri haricinde, Türk ordusunun terhisi ile ilgili 5., belli şartların oluşması halinde İtilaf devletlerine herhangi stratejik bir noktanın işgal hakkını veren 7., Transkafkasya'nın bir bölümü ile Kuzey Batı İran'ın tahliyesini ön gören 11. ve demiryollarıyla ilgili 15. Madde de Ermenileri yakından ilgilendiriyordu. (Hovannissian, *The Republic of Armenia*, I, s.239.)

139 PRO. FO. 371/3405/191921, Lord Bryce to Balfour, November 19, 1918; PRO. FO. 371/3405/191913, Mr. Malcolm to William Ormsby Gore, November 19, 1918.

140 Bu ek madde Kilikya'daki Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgalini öngörüyordu.

141 Busch, *Mudros to Lausanne*, s.75-76.

142 Hovannissian, *Armenia on the Road to Independence*, 1918, s.238-239.

143 Hovannissian, *The Republic of Armenia*, I, s.56.

verileceğine vurgu yapmıştı. 11. Maddeyle Türk ordusunun Kuzeybatı İran'dan çekilmesi ön görülmüşse de Transkafkasya'nın tahliyesine yönelik herhangi bir düzenleme yapılmış değildi. Mütarekenin 24. Maddesi ise İtilaf devletlerine "Altı Ermeni Vilayetinde" bir karışıklık çıkması durumunda bu vilayetlerin bir kısmını işgal hakkı tanıyordu. Bu iki maddenin birlikte değerlendirilmesi halinde ortaya çıkan sonuç, "bir karışıklık çıkmaması halinde" İtilaf devletlerinin I. Dünya Savaşı esnasında Türk İmparatorluğu'nun bir parçası olan "Ermenistan" coğrafyasını işgale hakları olmadığı gerçeğiydi. Bu durumun Ermeniler ve onların İngiltere'deki dostları arasında İtilaf devletlerinin, Ermenileri Türk hâkimiyeti altında bıraktıkları yönünde önemli bir tedirginliğe sebep olduğunu ifade eden Toynbee, sorunun daha da ciddileşebileceği kanısındaydı.¹⁴⁴

Bogos Nubar ile bir görüşme yapan Mark Sykes ise onun Mondros Mütarekesi hakkındaki hoşnutsuzluk ifadelerine tanıklık etmişti. Mütarekenin Ermeni sorununa yönelik herhangi bir uzlaşma ortaya koymadığını düşünen ve acilen ortak bir bildiriyle Ermenilerin Türk hâkimiyetinde bırakılmayacaklarının açıklanmasını isteyen Bogos Nubar, Mondros Mütarekesi'nin Ermeniler açısından son derece yetersiz olduğunu düşünüyordu.

Buna göre 5. Madde; Türklerin "*Ermeni vilayetlerini*" yönetme kapasitesini kabul ederek onlara Ermeniler üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirmelerini sağlayacak derecede kuvvet sağlarken, 24. Madde; "*Ermenistana*" müdahaleyi sadece yeni katliamlar karşısında ön görüyor, önceden işlenmiş katliamlar bir geçerlilik sağlamıyordu. Yine 16. Madde ile İtilaf devletlerinin ekonomik ve politik çıkarlarını yakından ilgilendiren başlıca bölgelerin kesin bir şekilde tahliyesi sağlanırken, Kilikya'da sınırlı bir tahliye ön görülüyor ve bölgede düzeni sağlayacak derecede Türk askeri bırakılıyordu. Aynı şekilde adı geçen madde ile Yemen derhal tahliye ettirilmiş olmasına rağmen, 11. Madde ile bir komisyon karar verinceye kadar Türklerin "Rusya Ermenistanı" (Kars, Ardahan, Batum) işgale devam etmelerine müsaade edilmişti. Bogos Nubar'a göre basında dolaşan haberler "Ermenistan"ın Türk hâkimiyeti altında bırakıldığı doğrultusundaydı.¹⁴⁵

Mütarekenin imzalanmasından önce kaleme aldığı bir raporla mütareke maddeleri içerisine Ermenilerle ilgili bazı eklemeler yapılması gereğine işaret etmiş olan Mark Sykes, Ermenilerin Türk hâkimiyetinde bırakılmayacaklarına dair bir bildiri yayınlanması gerektiğini düşünüyordu. Mütarekenin askeri

144 PRO. FO. 371/3404/182396, A. J. Toynbee to Sir William Tyrrell, 1.11.18.

145 PRO. FO. 371/3404/183152, Sir R. Rodd (Rome) to Foreign Office, No: 823, November 3rd, 1918.

maddeleri teknik olarak Türkiye üzerinde İngiliz hâkimiyeti sağlasa da Kafkas bölgeleri ve Ermeniler üzerindeki Türk hâkimiyeti devam ediyor gibiydi.¹⁴⁶

Aynı günlerde Manchester Guardian gazetesi, Mondros Mütarekesi haricinde imzalanan gizli bir anlaşma ile Türkiye'ye "Ermenistan", Suriye, Filistin ve Arabistan üzerinde egemenlik hakkı tanıdığını ileri sürdü. İddiaları yalanlayan İngiliz Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil, ortada İngiliz Hükümeti'nin bilgisi dâhilinde herhangi bir taahhüt, sözleşme veya pazarlık olmadığını ve Mondros'ta karasal düzenlemelerle ilgili herhangi bir karar alınmadığını ifade etti. Farklı milliyetleri Türk boyunduruğunun gölgesi altında bırakacak herhangi bir çözümü düşünemediğini vurgulayan Lord Robert, ifadelerinde özellikle Ermeni sorununa gönderme yapıp, mütareke maddelerinden ikisinin Ermenilerin korunmasını öngördüğünü ve bir karışıklık çıkması halinde İtilaf devletlerinin "Ermeni vilayetlerini" işgal etmeye hakları olduğunu belirtmişti. Kayıtsız şartsız teslimiyet anlamına gelen mütareke ile özellikle Toros tünellerinin işgal hakkının elde edilmesi ve tüm İtilaf savaş esirlerinin yanında, tutuklu bulunan Ermenilerin de teslim edilecek olmaları son derece önemliydi.¹⁴⁷

Lord Robert Cecil'in; "bu sadece bir mütareke, kalıcı bir barış antlaşması değil" diyerek¹⁴⁸ huzursuzlukları yatıştırmaya çalıştığı günlerde Ermenilerin Londra'daki nüfuzlu dostları da mütarekeye yönelik tepkilerini dile getirmeye başladılar. İngiliz parlamenter ve İngiliz-Ermenistan Komitesi Başkanı Aneurin Williams, Avam Kamarası'nda Ermenilerin 24. Madde ile ilgili endişelerini dile getirirken İngiliz Hükümeti'nin, Kilikya'yı da içine alacak şekilde "Ermenistan"ın garanti altına alınması hakkında bir güvence vermesini istiyordu.¹⁴⁹

Bu arada dünyanın çeşitli bölgelerindeki Ermeni toplumlarından Londra'ya iletilen mesajlarda da Mondros Mütarekesi'ne yönelik tepkiler dile getirilmeye başlandı.

İtalya Ermeni Komitesi Başkanı tarafından İngiliz Dışişleri'ne gönderilen bir telgrafla mütarekenin 16. ve 24. Maddeleri protesto edildi.¹⁵⁰ Amerika Ermeni

146 PRO. FO. 371/3404/183152, Sir R. Rodd (Rome) to Foreign Office, No: 823, November 3rd, 1918.

147 "Armenians Protected Cecil Declares", *The New York Times*, 2 Kasım 1918.

148 Busch, Mudros to Lausanne, s.76.

149 PRO. FO. 371/3404/188094, Parliamentary Question, Thursday, 7 November, 1918.

150 PRO. FO. 371/3404/184500, "Armenia, Mondros", No: 453, November 7, 1918. Roma kaynaklı Fransız raporlarına göre İtalya'daki Ermeniler mütareke şartlarının "Ermenistan" ve Suriye'yi Türk egemenliğinde bırakabileceğinden endişe etmekteydiler.(PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, s.4.)

Milli Komitesi de İngiliz Dışışleri'ne iletmiş bir mesajla Kanada ve Amerika Ermenileri adına İtilâf devletlerinin zaferlerini kutlamasına rağmen mütarekenin 24. Maddesinin Ermeni isteklerini karşılamadığına dikkat çekiyordu. Ermenilerin savaş esnasındaki hizmetleri ile bağımsızlık beklentilerinin dile getirildiği mesaja göre 24. Maddenin içeriği son elli yıldır “*Ermenistan*”da yaşanan “Türk zalimlik ve katliamlarının” yeniden ortaya çıkmasını engelleyecek tarzda değildi. Buna göre bölgedeki Ermenilerin güvenlikleri açısından Altı vilayet ve Kilikya bir an evvel İtilaf komutasındaki Ermeni birlikleri tarafından işgal edilmeliydi. Evlerine geri dönen Ermeni mülteciler açısından “*Ermenistan*”daki Türk birliklerinin ciddi bir sorun oluşturacağı ifade edilen mesaja göre Türk ordusu bir an önce “Rusya Ermenistanı”nı da (Kars, Ardahan, Batum) boşaltmalıydı.¹⁵¹

Kaliforniya'dan İngiliz Hükümeti'ne gönderilen bir telgraf da aynı çizgileri taşıyordu. Kaliforniya Ermenileri, geçmişte İngiliz Hükümeti tarafından kendilerine verilen desteği minnetle anıyor ve şu anda İngiltere'nin kendilerini bırakmayacağına emin olduklarını yineliyorlardı. Savaş esnasında Kafkasya, Filistin ve Fransa'da İtilaf devletlerine verdikleri askeri destekleri hatırlatan Ermeniler, toplanacak olan barış konferansında “Tarihi Ermenistan” ile Kilikya'nın Türk hâkimiyetinden çıkarılmasını istiyorlardı. Kaliforniya Ermenilerinin bu istekleri gerekirse bölgeye Ermeni birlikleri gönderilebileceğini ifade eden Mısır Ermeni Milli Birliği tarafından da paylaşıldı.¹⁵² Brezilya'da bulunan Ermeniler ise kendi ırklarını Türk boyunduruğundan kurtarmış olan İngiliz ordularını tebrik ederek, her zaman Ermenilerin yanında olup onları koruyan büyük İngiltere'nin bundan sonra da üzerine düşeni yapacağına yönelik inançlarını dile getirmişlerdi.¹⁵³

Mütareke maddeleri İsviçre Ermenilerini de memnun etmedi. Bunlar, “Ermenistan” için tam bağımsızlık talep ediyorlardı ve mütarekeye İran Körfezi ile Toroslar arasında yaşayan Ermenilere yönelik referansların dâhil edilmemesinden dolayı alınmışlardı.¹⁵⁴

Mütarekeden sonra Ermeni tepkileri bu yönde gelişirken Aralık ayı başlarında Paris'ten İngiliz Dışışleri Bakanı'na gönderilen bir telgraf, Ermenilerin militan yönlerinin de işin içine girebileceği sinyallerini veriyordu. Mr. Graham, Paris'ten Balfour'a gönderdiği yazıda, Bugos Nubar'ın Müttefikler tarafından “Altı Ermeni Vilâyetinin” derhal işgal edilmesi gerektiğini bildiren ifadelerini

151 PRO. FO. 371/3404/186609, Telegram from the Armenian National Union of America to the Foreign Secretary, 10th of November 1918, No:44.

152 PRO. FO. 371/3405/191265, Sir R. Wingate (Cairo) to Foreign Office, No. 1716, November 18th 1918.

153 PRO. FO. 371/3405/200606, British Legation (Rio de Koneiro) to Balfour, November 4, 1918.

154 PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, s.22.

iletirken çok önemli bir hatırlatmada bulunma ihtiyacı hissetmişti. Buna göre Ermenilerin bu isteklerinin dikkate alınmaması durumunda bazı Ermenilerin, önemli Müttefik devlet adamlarına suikastla, şartlarını zorla İtilâf devletlerinin gündemine getirebileceklerini, bu yöntemin daha önce Ermeniler tarafından Osmanlı Bankası havaya uçurularak kullanıldığının unutulmaması gerektiği ifade ediliyordu.¹⁵⁵

Londra'ya alınganlık ifadelerinin iletiği günlerde Doğu Anadolu'daki Altı Vilayet'in işgal edilmesini isteyen Ermenilerin İngiltere'deki dostları ise farklı bir yönteme başvurdular. İddiaya göre bölgede Ermenilere yönelik şiddetli bir katliam hareketi başlatılmıştı. İtilaf devletlerinin bu katliamları önlemek için bazı noktalara asker gönderip göndermeyecekleri sorusu ortaya atıldı ve bu durum Avam Kamarası'nda dile getirildi.¹⁵⁶ Lord Bryce'ın başını çektiği bazı parlamenterler, İngiliz Hükümeti'nin düzeni sağlamak için Doğu Anadolu ve Kilikya'yı işgal edip etmeyeceğini öğrenmek istiyorlardı.¹⁵⁷ Anlaşıldığı kadarıyla bazı İngiliz parlamenterler, bölgenin İtilaf devletleri tarafından işgaline kapı açacak şekilde etkin bir propaganda kampanyası başlatmışlardı. Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiliz Parlamentosu'ndaki görüşmelerde Aneurin Williams başta olmak üzere Ermeni taraftarı parlamenterler özetle şu argümanları ileri sürüyorlardı:¹⁵⁸

Doğu Anadolu'da mandater gücün denetiminde bir hükümet kurulmalıdır. Kafkaslarda ve Doğu Anadolu'da bir Hristiyan devletin kurulması

155 PRO. FO. 371/3405/199791, Mr. Grahame to Mr. Balfour, No: 918, Secret, Paris, December 2, 1918.

156 PRO. FO. 371/3404/190611, Parliamentary Question, 12 November 1918.

157 PRO. FO. 371/3405/192528, Parliamentary Question, 13 November 1918. İngiliz Dışişleri, Kilikya ve Altı Vilâyet'in işgal edilmesi ile ilgili olarak Londra'da esen bu rüzgârlar hakkında Savaş Bakanlığı'nın kapısını çalma gereği hissederken Aralık (1918) ayının sonlarında Savaş Bakanlığı tarafından Dışişleri'ne gönderilen bir yazıda şu noktalar vurgulanacaktır: "1- Adana, Maraş ve Antep'in Türkler tarafından askeri tahliyesine ilişkin düzenlemeler yapılmışsa da, bölgedeki tüm şehirlere yönelik etkin bir işgale -şu an değerlendirmeler dâhilinde olsa da- çok sıcak bakılmamaktadır. Adana vilayetiyle ilgili olarak General Allenby tarafından Türklerin Toros tünellerinin gerisine çekilmelerini sağlayacak önlemler alınmış, şehir 20 Aralık'ta işgal edilmiştir, 2- Altı Vilayet'in işgal sorunu şu anda halledilemez. Türklerin bu vilayetleri tahliye etmeleri ile ilgili düzenlemeler barış konferansının kararını beklemek zorundadır." (PRO. FO. 371/3405/214058, War Office to Foreign Office, B.I./1400. (M.I.2), 29 December 1918.) Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri'ne gönderilmiş olan 10 Aralık 1918 tarihli bir yazıda ise özellikle Ermeni göçmenlerin yerlerine gönderilmesi noktasında karşılaşılabilecek bazı zorluklar üzerinde durulmuştu. İngiliz Savaş Bakanlığı, bölgede istikrarlı bir hükümet kurulmadan önce Ermenilerin Altı Vilayet'e gönderilmeleri durumunda sıkıntılı olaylar yaşanabileceğini düşünüyordu. Savaş Bakanlığı'na göre Ermenileri yurtlarına göndermede uygulanabilecek en iyi politika onları Suriye ve Mezopotamya'daki kamplarda toplayarak kıştan sonra güvenli bir şekilde evlerine yollamaktı. Ancak bu meseleyi halletmek için de barış konferansını beklemek gerekiyordu. (PRO. FO. 371/3405/204331, War Office to Foreign Office, No: 980/13(M.I.2), 10th December 1918; PRO. FO. 371/3405/214058, War Office to Foreign Office, B.I./1400. (M.I.2), 29 December 1918.)

158 Parliamentary Debates, House of Commons, 5/110, 18 November 1918, s. 3239-3270; PRO. FO. 371/3404/190638, Parliamentary Question, November 19, 1918.

zorunludur. Bizim takip edeceğimiz politikanın temelinde Türkleri Avrupa'dan ve Asya'dan, Hristiyanlara zulüm ettikleri yerlerden çıkarmak olmalıdır.

Bu noktada İngiliz Parlamentosu'nun 18 Kasım 1918 tarihli oturumundaki görüşmelerin içeriği, Mondros Mütarekesi'nden hemen sonraki günlerde İngiliz Dışişleri'nin Ermeniler ve "Ermenistana" yönelik politikaları hakkında net ipuçları içeriyordu. İngiliz Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil, "Ermenistan"daki durumu rahatlatmak ve insanları doyurmak için İngiliz Hükümeti'nin bir adım atıp atmayacağı" sorusuna verdiği cevapta: "Bu büyük bir problem, dünyanın her yerinde yardım bekleyen insan var "Ermenistan" için sanırım askeri yetkililer bir şeyler yapacak" şeklinde bir cümle kurmuştu. Ermeni sempatisini parlamenterlerin, Ermeniler hakkında neler yapıldığı ve bundan sonrada ne yapılacağına yönelik bazı sorular ile karşılaşan Lord Robert Cecil şöyle devam etti:¹⁵⁹

"Ermenilerin geleceklerine ilişkin sorular bir tarafa bırakılacak olursa şu anda Türkler tarafından esir edilmiş olan veya tutulan Ermenilerin iadesi diğer milliyetlerden ayrı olarak İngiliz askerleri ile aynı kategori ve statüde Mondros Mütarekesi maddelerine eklenmiştir..."¹⁶⁰

"Mütareke maddelerinin içine gereği dışındaki Türk askerinin Kilikya bölgesinden çekilmesi eklenmiştir. Türklerin Kilikya'ya dönmeyeceklerini belli etmek için adı geçen bölge derhal işgal edilecek ve İstanbul ile bütün ilişkileri kesilecektir..."

"Ermenistan"ın gelecek yönetimine gelince; meselenin kökü Türklerin İstanbul'dan çıkarılmalarıyla ilgilidir. Fakat unutulmamalıdır ki; İstanbul ağırlıklı olarak bir Türk şehridir... Açık olarak ifade etmek gerekirse, "Ermenistan"ın gelecekteki yönetim meselesi Milletler Cemiyeti'nin kontrolü ve liderliğine havale edilmesi gereken bir niteliktedir... Yeni Ermenistan devletinin sınırlarını burada belirtmem son derece güç... Türkiye'nin yönetimi dâhilinde dağınık olarak bulunan birçok milliyet var; bunların hepsine ayrı bir hükümet tesis etmek mümkün değil."

159 PD. HC. 5/110, 18 November 1918, s.3263-3270; PRO. FO. 371/3404/190638, Parliamentary Question, November 19, 1918.

160 Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İstanbul'a İngiliz Yüksek Komiseri olarak atanacak Amiral Calthorpe, 18 Kasım 1918'de Osmanlı Hükümeti'nden gözetiminde bulunan Rum ve Ermenilerin serbest bırakılmalarını isteyecekti. (Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, s.5.)

Mütarekenin Ermeni esirlerinin iadesi ve Kilikya'nın tahliyesi ile ilgili maddelerini ön plana çıkaran Lord Cecil, "Ermenistan"ın geleceği ile ilgili kapının Türklerin İstanbul'dan çıkartılması anahtarı ile açılabileceğine vurgu yapmıştı. "Ermenistan" ile ilgili yükümlülükler ise İngiliz Dışişleri'nin değil, Milletler Cemiyeti'nin sorumluluğu altında olmalıydı. Lord Robert Cecil'in Avam Kamarası'nda dile getirdiği bu düşüncelerinden üç gün sonra, 21 Kasım 1918'de, İngiliz Dışişleri İstihbarat Servisi'nin hazırladığı bir raporla "Ermenistan" meselesi masaya yatırıldı:¹⁶¹

"Ermenistan" (Arzu edilen Çözüm Şekli):

"Ermenistan"da bütün milliyet ve dinler için eşit haklar sağlayan bağımsız bir devletin kurulması arzu ediliyor. Bu devlet, nihayetinde özgür ve kendi kendini yöneten bir hal alacak olmasına rağmen yıllarca sürebilecek bir inşa dönemi için büyük bir güce ihtiyaç var. Bu güç İngiltere'ye dost ve Ermenistan'ı Pan Turanizme ve ayrıca yabancı güçlerin Arap bölgelerine yönelik saldırılarına karşı etkili bir bariyer şeklinde inşa edebilecek bir kapasiteye sahip olmalıdır. Bir dış güç tarafından etkili bir şekilde oluşturulması için Ermenistan'ın Akdeniz sahilinde bir kıyıya sahip olması gerekecek, bu da iç kesimlere geçişi mümkün bir hale getirecek. Bölgedeki bütün unsurlar arasında eşitlik sağlandığı sürece Ermenistan'a Anadolu istikametinde geniş bir uzanma alanı verilebilir. Ancak Ermenistan'ın bu sınırları Türklerin kesin bir şekilde çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde sonlanmalıdır.

Ermenistan (Politika):

Ermenistan'a self-determinasyon ilkesinin genel prensipleri uygulanacak. Ancak burada kendine has bir durum söz konusu. Bölgedeki bütün milletlere eşit hak prensibi sağlanacak. Öyle ki; bölge kültürel ve ekonomik özellikleri birbirinden tamamiyle farklı ve karışık bir nüfusa sahip. Bu durum bölgenin kolay bir şekilde Türk yönetiminden koparılmasını engelleyecek bir özellikte. Bu nedenle bütün milliyetlere eşit haklar prensibinin uygulanması mandater gücün ilk ve temel görevi olmalı.

"Pek fazla doğru olmamakla beraber bir çare olarak Ermenistan'ın sınırları, Türklerin, Ermenilerin ve Kürtlerin karışık bir tarzda nüfusu

161 PRO. CAB. 27/37, War Cabinet, Eastern Committee Memoranda, Volume: XIII, E.C.2525, "Memorandum Respecting the Settlement of Turkey and the Arabian Peninsula", Political Intelligence Department, Foreign Office, Special I, November 21, 1918, Part Two: Desiderata in Different Areas, s. 10; Part III: Policy, s.20.

oluşturdukları Arap sınırının kuzey bölgelerini de içine alacak şekilde mümkün olduğu kadar genişletilecektir. Bu durum bölgede istikrarlı bir düzen oluşturarak dolaylı yollardan İngiliz Hükümeti'nin çıkarlarına hizmet edecektir. Mandater devlet tercihi ise hemen hemen iki devlet arasından yapılacaktır: Fransa ve ABD. Fransa seçilirse kendisi 1916 (Sykes-Picot) Anlaşması ile sağlanan bölgeden daha geniş bir alana nüfuz etme fırsatını yakalayacaktır. Bu durum, Fransa'nın Suriye bölgesindeki iddialarından vazgeçmesini de kolaylaştırabilir. Aynı sebepten dolayı Rusya Ermenistanı'nı Türkiye Ermenistanı ile tek bir rejim altında birleşmek yönünde teşvik etmek ve Fransız kontrolünü diğer Kafkas devletlerini de içine alacak şekilde genişletmek çıkarımıza olacaktır.

“Ermenilerin tavırlarına yönelik izlenimler son zamanlarda Paris'teki Ermeni Milli Delegasyonu'nun İngiliz ve Fransız Hükümetlerine gönderdiği telgraftan anlaşılabilir. Ermeniler, İtilaf güçlerinin ortak koruması ve güçlerden birinin mandaterliği altında bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasını ve mandater gücün bir süreliğine organizasyon ve yönetim işlerini üstlenmesini istiyorlar. Mandater güç tarafından hazırlanan bir anayasa geçiş süresi boyunca yeni devletin temel idare hatlarını belirleyecek ve genel meclis tarafından onaylandıktan sonra mandater gücün görüşü ile tatbik edilecek yönetim şekli ortaya koyulacaktır. Geçici yönetim şeklinin süresi, hayatta kalmış olan göçmen Ermenilerin ve milli yurtlarına dönmek isteyen diğer Ermenilerin bölgeye dönüşlerine fırsat verecek şekilde belirlenmelidir.

“Bu yapılanmada bütün unsurların eşitliği ilkesi tartışılmaz. Diğer taraftan bölgedeki çeşitli unsurların oransal iddialarını çözümde, ölmüş ve sürgüne gönderilmiş Ermeniler de hesaba katılmalıdır. Ayrıca, dünyanın diğer bölgelerinden göç edecek Ermeniler için de -tıpkı Yahudilerin ata yurtlarına yerleşmeleri için Filistin'e gittikleri gibi- gerekli olanaklar sağlanmalıdır.

Dışişleri Bakanlığı, 21 Kasım 1918.”

Dışişleri İstihbarat Servisi'nin bu raporu son derece dikkat çekiciydi. Raporda öncelikle “Ermenistan” denilen bölgenin yani Doğu Anadolu ve Kilikya'nın Türk hâkimiyetinden çıkarılarak bölgede İngiltere'ye dost bir dış güç koruması altında bütün din ve milliyetlerden olan insanlara eşit haklar sağlayacak bağımsız bir devletin kurulmasının arzu edildiği ifade ediliyordu. Bununla beraber Doğu Anadolu ve Kilikya'da kurulması arzu edilen bu devlet bir

Ermeni milli devleti değildi. Diğer bazı uzmanların da üzerinde durdukları gibi bölgenin şartları böyle bir yapılanmaya imkân vermiyordu.¹⁶² Raporunda, Hıristiyan bir gücün desteği ve kontrolü altında kurulması arzu edilen “*Ermenistan*”da bütün milliyetlere eşit haklar sağlayacak bir yapılanmadan bahsedilmekteydi. Bölgenin bu şekilde Türkiye’den ayrılmasındaki esas amaç, Türkiye’nin kuzey-güney istikametinde yönlendirebileceği hareketleri engellemek için bir bariyer oluşturmaktı. “*Ermenistan*” olarak ifade edilen bölgede kurulacak devletin sınırları kesif bir Türk nüfusunun yaşadığı bölgelerde sonlandırılmıştı. Mandater bir güç tarafından oluşturulacak olan bu yönetimin kuzeydeki Rusya Ermenistanı ile birleşmesine de sıcak bakılıyordu.

Bölgenin bu şekilde Türkiye’den ayrılmasındaki esas amaç, Türkiye’nin kuzey-güney istikametinde yönlendirebileceği hareketleri engellemek için bir bariyer oluşturmaktı. “Ermenistan” olarak ifade edilen bölgede kurulacak devletin sınırları kesif bir Türk nüfusunun yaşadığı bölgelerde sonlandırılmıştı.

Bölgeye yönelik Ermeni beklentilerinin de tartışıldığı bu istihbarat raporunda, Ermenilerin mandater bir güç kontrolünde milli bir Ermeni devleti oluşturulmasından yana oldukları belirtilmişti. Raporunda bu Ermeni beklentilerine de fazla soğuk bakılmıyor, onların beklentileri doğrultusunda hareket edilmesi halinde mandater güce çok önemli bir yükümlülük düşeceğinin altı çiziliyordu. Bu noktada milli bir yapılanma için özellikle bölgedeki Ermeni nüfusunun

artırılması gereği raporun üzerinde durduğu önemli sorunlardan biriydi.¹⁶³

Anlaşıldığı üzere Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra ortaya çıkan Ermeni tepkileri, Doğu Anadolu’nun geleceği sorununu da gündeme getirmişti. Konu hakkında Dışişleri Bakanlığı bazı raporlar tasarlamışsa da kesin olan tek şey İngiltere’nin bölgede askeri bir yükümlülük altına girmeyeceği gerçeği idi. İngiliz Savaş Bakanlığı da mevcut şartlar altında Altı Vilayet’in işgal edilmesinin söz konusu olmadığını düşünüyordu. Türklerin bu

¹⁶² Mark Sykes’a göre de bölge “milli bir Ermeni devleti” kurulmasına imkân sağlayacak özellikler içermiyordu. O da Doğu Anadolu için bütün milliyetlerin (Türk-Kürt-Ermeni) eşit statüde olduğu yabancı bir yönetimden yanaydı. (PRO. FO. 371/3407/174037, Foreign Office Minute by Arnold Toynbee, 25.10.18.)

¹⁶³ Bu sorunları fazla göz önünde bulundurmadığı anlaşılan Paris’teki Ermeni Milli Delegasyonu, 30 Kasım 1918’de İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour’a gönderdiği bir yazı ile İtilaf devletlerinin veya oluşturulduğu zaman Milletler Cemiyeti’nin kontrollü altında Doğu Anadolu ve Kafkasya’da “Bağımsız ve Birleşik bir Ermeni Devleti” oluşturulması yönündeki beklentilerini somutlaştırarak deklere etti. (PRO. FO. 371/3405/198498, National Armenian Delegation to Mr. Balfour, 30 November 1918.) Aslında Ermeniler, kurulması planlanan bu devletin mandaterinin İngiltere olmasını istiyorlardı. Ancak bu mandaterliğe İngilizler tarafından sıcak bakılmayacağını hesaba katan Ermeni önderleri, Fransa’ya da müracaat ettilerse de mandater seçimi için barış konferansının kararını beklemek zorunda kalacaklardı. (PRO. FO. 371/3405/200194, L. Mallet to Foreign Office, No: 1445, December 9th, 1918.)

vilayetleri tahliye etmeleri ile ilgili düzenlemeler barış konferansının kararını beklemek zorundaydı.¹⁶⁴

Olay aslında son derece açıktı. İngiliz Hükümeti, Türkiye ile kendi önceliklerini göz önünde bulundurarak bir mütareke imzalamış, Doğu Anadolu, Kilikya ve Kafkasya ile ilgili Ermeni beklentileri ise göz ardı edilmişti. Zaten savaş esnasında yapılmış olan antlaşmalarla Kilikya Fransa'ya, Doğu Anadolu'da Rusya'ya bırakılmıştı. İngiltere için adı geçen bölgeler hayati öneme sahip değillerdi. Bunun yanında Rusya artık resmin içinde yoktu ve "Ermenistan" olarak adlandırılan Doğu Anadolu meselesi düşünüldüğü kadar basit değildi. Bölgede Ermeni devleti kurulabilmesi için yabancı bir gücün desteğine ihtiyaç vardı. İngiliz Dışişleri, ileride böyle bir gücün bulunacağını hesaba katarak mütarekeye bu yöndeki yapılanmaya zemin oluşturacak bazı aşilar yapmışsa da Ermeniler adı geçen düzenlemeleri son derece yetersiz bulmuşlardı. Mütarekenin 24. Maddesi, Ermeniler ile onlarla ilgilenen İngiliz ve Amerikan kamuoyunu hoşnut etme çabasının yanında, gelecekte inşa edilmesi muhtemel bir Ermeni devleti için ciddi bir zemin hazırlayacağı umulan önemli bir girişimdi. Ancak bu girişim, mütareke öncesi beliren Ermeni istek ve beklentilerini karşılayacak seviyede olmadığı gibi, bölgedeki Türkleri de son derece rahatsız etti.¹⁶⁵

Bununla beraber İngiltere, "Ermenistan" yükünün altına girmek istemiyordu. Bölgenin İngiliz birlikleriyle işgal edilmesi, fiili olarak bu yükün altına girilmesi anlamına geldiği için bu işgal İngiliz menfaatlerine aykırıydı. Doğu Anadolu, İngiltere'nin mütarekeden çok kısa bir süre sonra işgal edeceği, Musul, Boğazlar, İskenderun, Batum ve Bakü gibi stratejik öneme sahip bir bölge olmadığından İngiliz menfaatleri buranın işgalinden uzak durulmasını gerektiriyordu.¹⁶⁶ Ancak gerekli şartlar sağlanıp, Doğu Anadolu ve Kilikya'da kurulacak Ermeni devletinin yükünü taşıyacak bir güç bulunduğu takdirde İngiltere -özellikle de İngiliz Dışişleri Bakanlığı- bölgede bu türden bir yapılanmaya dünden razıysa da, mevcut şartlar değişmediği sürece mütarekeye yönelik Ermeni tepkileri İngiliz politikalarında herhangi bir değişikliğe neden olmayacaktı.¹⁶⁷

164 PRO. FO. 371/3405/204331, War Office to Foreign Office, No: 980/13(M.I.2), 10th December 1918; PRO. FO. 371/3405/214058, War Office to Foreign Office, B.I./1400. (M.I.2), 29 December 1918.

165 Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, s.329-330.

166 Bu gerçek Agamemnon görüşmeleri esnasında Amiral Calthorpe tarafından da bir başka şekilde dile getirilmiş, İngilizlerin gerçekte hiçbir zaman Doğu Anadolu'yu işgal etme gibi bir niyetlerinin olmadığı kaydedilmişti.

167 Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, s.329-330.

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı gün İngiliz Dışişleri Politik İstihbarat Servisi tarafından hazırlanan bir rapor ise Ermenilerin İngiltere için hâlâ önemli bir propaganda malzemesi olduğunu gösteriyordu. Adı geçen istihbarat raporu, mütarekeden sonra Türkiye'nin İngiliz askeri kontrolü altına girmesi durumunda halkın güvenliği ve iletişim vasıtalarının kontrolü meselesi ile karşı karşıya kalınacağı ve özellikle Türklerin kötü yönetiminden kurtarılmalrı tasarlanan Türk olmayan milletlerin yardım işleriyle ilgilenme durumunun ortaya çıkacağını dile getiriyordu. Bu milletler arasında Ermenilerin özel taleplerde bulunabileceklerini ifade eden Dışişleri İstihbaratı, savaş esnasında Türkler tarafından kendilerine en kötü davranılan unsurların Ermeniler olduğuna dikkat çekmişti. İngiliz Hükümeti, Ermenilerin sıkıntılarına son vermek üzere özel bir bildiriyle yükümlülük altına girmiş ve 1916'da İngiliz Dışişleri Ermenilere yönelik Türk katliamlarının kanıtlarını içeren bir *Mavi Kitap* yayınlamıştı. Hükümet üyelerinin yapmış olduğu konuşmalarda da devamlı bir şekilde bu katliamlara gönderme yapılmış ve Türkiye'den hesap sorulacağı ifade edilmişti. Muhtaç insanları doyurmak ve giydirmenin broşürlerden ve foto filmlerden daha etkili bir propaganda yöntemi olduğunu vurgulayan istihbarat raporuna göre bu tarz bir yardım organizasyonu ABD'yi de içine alıp onun Orta Doğu işlerine katılımının sağlanması hususunda iyi bir fırsat sunabilirdi.¹⁶⁸

c. Türk Değerlendirme ve Tepkileri

Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti açısından bir felaketti. Özellikle Boğazların açılması ve İtilaf devletlerinin ülkedeki herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkına sahip olmaları ileride son derece sıkıntılı manzaraların ortaya çıkmasına sebep olacaktı.¹⁶⁹ Mütarekede barış antlaşması

168 PRO. CAB. 27/36, War Cabinet, E.C.M, Vol. XII, E. 2339, "Memorandum on Relief Work that may Arise out of an Armistice with Turkey", Political Intelligence Department, Foreign Office, October 30, 1918. Aynı rapora göre 1915 yılı bahar ve sonbahar ayları arasında 1.000.000'dan fazla Ermeni Kuzey Türkiye'deki topraklarından güney kesimlere sürülmüşler, bunlardan bir kısmı yolda katledilmiş veya dermansızlıktan hayatlarını kaybetmişlerdi. Yaklaşık 600.000 Ermeni, sürgün bölgelerine canlı bir şekilde ulaşmıştı. 1916 yılı ve daha sonrasında bu bölgeleri ziyaret eden İsviçreli ve Amerikalı yardım heyetleri de aynı rakamı veriyorlardı. Bununla beraber açlık ve salgınlardan dolayı daha sonra sürgün bölgelerine yerleşen Ermeniler arasında da kayıplar yaşanmıştı ve şu anda hayatta kalanların sayısına ilişkin net bilgiler vermek son derece zordu. Bölgede olumsuz şartlar altında 250.000'in üzerinde insan olduğu tahmin ediliyordu. 1915'te yaklaşık 25.000 Ermeni Halep'e geçmiş ve İngilizler tarafından bölgedeki göçmenlere yardım edilmişti. Ermeni göçmenleri genel olarak Suriye, Deyrizor ve Musul bölgelerine yerleştirilmişler, bunun yanında 1915 yılı boyunca "Türkiye Ermenistanı" ve Kuzey-Batı İran'dan Kafkasya'ya en az 300.000 Ermeni gelmişti. Rusya'nın 1916'da Erzurum ve Erzincan'ı ele geçirmesiyle bu Ermenilerden çoğu bölgeye geri dönmüş, fakat değişken çatışmalar sebebiyle bölgeden tekrar uzaklaştırılmışlardı. 1918'in Mart ayından itibaren Türkler bölgeyi ele geçirmeye başlamışlar, Ermeniler de daha iç kesimlere çekilmişlerdi.

169 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, s.68.

görüşmeleriyle ilgili hiçbir şart öne sürülmediğinden Osmanlı Devleti bu anlamda kayıtsız şartsız teslim olmuş sayılıyordu.¹⁷⁰

Mütareke maddelerine yönelik Türk yorumları da kayıtsız şartsız bir teslimiyet içerisinde Türkiye'nin geri kalan topraklarının parçalanıp Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulacağı şeklinde ortaya çıkmıştı ki; bu yorumlar son derece geçekçi idi. Mütarekeden hemen sonra başlayan İtilaf işgalleri, Türklerin bu düşüncelerinde haklı olduklarını ortaya koydu.

Bununla beraber mütarekenin imzalanma süreci ve hemen sonrasındaki resmi tavır ve tepkiler konunun farklı bir zeminde ele alındığını gösteriyordu. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, mütarekenin imzalanmasından önce maddeleri Sultan Vahdetin'e göstermiş Sultan da, “*Şartlar çok ağır olmakla beraber ileride İngilizlerin müsamahalarına nail oluruz*” ümidiyle mütarekenin imzalanmasını tavsiye etmişti.¹⁷¹

Mondros'ta henüz imzalar atılmadan önce 30 Ekim'de saat 15.00'de Meclis-i Mebusan'ın gizli oturumunda görüşülen mütareke maddeleri son derece ağır bulunmuş olmalarına rağmen¹⁷² Meclis'in de onayını almış, oy birliğiyle imza için hükümete yetki verilmiş, bu arada mütarekenin Doğu'daki Altı Vilayet ile ilgili 24. Maddesi güvenlik gerekçesiyle gizli tutulmuştu.¹⁷³ Ancak

170 Paul C., Helmreich, *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, Çeviren: Şerif Erol, İstanbul, 1996, s.2.

171 Salahi R. Sonyel, *Atatürk, The Founder of Modern Turkey*, Ankara, 1989, s.11; Gotthard Jeaschke, “Mondros'a Giden Yol”, *Bellekten*, Cilt: XXVIII, Sayı: 109, (Ankara, 1964), s.151; Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.59.

172 Sabahattin Selek, *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, I, İstanbul, 2002, s.75.

173 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: 1, İctima Senesi: 5, Sekizinci İnikad, 30 Teşrin-i Evvel 1334 (1918) Çarşamba, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s.74-75; Hadisat, 31 Teşrin-i Evvel 1334/1918, Perşembe, Numro: 12; Vakıf, 31 Teşrin-i Evvel 1334, Numro: 367; Türkgeldi, Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi, s.63; Zaman, 31 Teşrin-i Evvel 1334; Perşembe; Numro: 205; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım, II*, s.29; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, XIII. Cild, (Mehmed Said Halim Paşa, Mehmed Talat Paşa, Ahmed İzzet Paşa, Damad Mehmed Ferid Paşa, İstanbul, 1952, s. 1989; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 27, (Mart, 1959) Ankara, 1959, Vesika No: 710/C; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s.758; Dyer II, dip.77, s.347; Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.59; Yuluğ Tekin Kurat, “Bir İmparatorluğun Son Nefesi: Monduros”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 48, (Eylül, 1971), s.42. Cavid Bey'in 30 Ekim 1918 tarihli notlarına göre Sadrazam İzzet Paşa, mütarekenin imzalanacağı gün durumu meclise anlatarak meclisin onayını alma gereği hissetmiş, bununla beraber 24. Madde başta olmak üzere bir iki maddeyi mecliste dile getirmek istememiş, bunun kötü sonuçları ve yersizliği kendisine anlatılınca da sorumluluğu üstüne alarak kararında direnmişti. Sonunda orta bir formül bulan Cavid Bey, verilen kararı şöyle açıklıyor: “Meclis'te diyeceğiz ki, Vilayât-ı Şarkıye'nin emniyet ve asayişinin teminine müteallik bir madde hakkında ayrıca müzakerat cereyan etmektedir.” (Cavid Bey, Felaket Günleri, I, s.39; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s.758.) Aslında o sırada mütareke imzalanmış, bu arada meclis de kendisine verilen bilgilere göre maddelerin altına imza atılması için Mondros'taki Türk heyetine yetki vermişti. (Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s.758.) Cavid Bey, 30 Ekim günlü notlarında Meclis-i Mebusan'daki gizli oturum hakkında şu satırları karalamış: “Meclis-i Mebusan'da vuku bulacak beyanat hakkında görüşüldü. Sadrazam, Ermenilere dair olan son madde ile daha bir iki maddeyi Meclis-i Mebusan'da hiç söylememek fikrinde idi. Hâlbuki Ermeniler

İstanbul'dan adı geçen yetkinin iletildiği telgraf Mondros'a zamanında ulaşmadığından mütareke Rauf Bey'in inisiyatifi ele alması ile imzalanmıştı.¹⁷⁴

Mütarekeye yönelik ilk Türk tepki ve değerlendirmeleri durumu daha ılımlı bir şekilde yansıtır tarzdaydı. Böyle bir manzaranın ortaya çıkmasında özellikle resmi çevreler tarafından yapılan açıklama ve değerlendirmelerle, bu değerlendirmelerin bazı gazetelerde yer almaları etkili olmuştu. Bu arada dört yıl süren amansız bir savaşın sona ermiş olmasının rahatlatıcı etkileri de unutulmamalıydı. Neticede “öyle ya da böyle” savaş bitmişti. İtilaf devletlerinin görüşmeler esnasında Amiral Calthorpe tarafından verilen sözlere uyacaklarına dair belirgin bir iyimserlik söz konusuydu. 1 Kasım 1918'de İstanbul'a dönen Rauf Bey,¹⁷⁵ bir basın toplantısı yaptı ve pembe bir tablo çizdi.¹⁷⁶

Hariciye Nazırı Nabi Bey ile Agamemnon görüşmelerine katılan Türk delegelerinden Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey de 2 Kasım'da bir basın toplantısı yaparak mütareke maddeleri ve Agamemnon görüşmeleri hakkında uzun uzadıya izahat verdiler.¹⁷⁷ Bu arada mütarekenin Ermeni sorunuyla ilgili maddeleri de masaya yatırılmıştı.

Hariciye erkânına göre mütarekenin 4. Maddesi'ndeki Ermeniler ile ilgili bölüm tamamen gereksizdi¹⁷⁸ ve bu maddede yer alan “mevkuf” kelimesi

mesesi gayet mühim olduğu cihetle bunun ketmedilmesi ileride suûn-ı hükümet aleyhinde fena bir tesir hâsil edeceği cihetle bazı rüfeka söylenmesinde ısrar ettiler. Sadrazam bunun bütün mesuliyetini kendisi alacağını söyleyerek daha fazla müşir bulundu. Nihayet formül buldum. Hepsi kabul ettiler. Mecliste diyeceğiz ki, Vilayat-ı Şarkıye'nin emniyet ve asayişinin teminine müteallik bir madde hakkında ayrıca müzakerat cereyan eylemektedir. Mecliste Sadrazam pek kısa beyanatta bulundu. Hariciye Nazırı, mütareke mevad-ı muaddelesini okudu. Bazı mebuslar söz aldılarsa da böyle bir günde irat edilmesine intizar olunan bir nutuk işitilmedi. Veli Bey, hiç kimsenin anlamadığı şeyler söyledi: Meclis dağılsın, cemiyet dağılsın demek istiyordu. Başka herhangi bir memleketin meclisinde kabulünde ıztırar olmakla beraber bu mütareke şeraiti ne tufanlar koparır, ne matemi feryatlar tevlit ederdi. Ne hükümet vahamet-i halî tasvir edecek söz söyleyebilirdi ne mebusların lisani bugünün feci haline tercüman olabili.” (Cavid Bey, Felaket Günleri, I, s.39.)

174 Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s.60; Dyer II, s.335; Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.60.

175 Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s.152; Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, s.64.

176 Rauf Bey'in demeci Yeni Gün ve Tasvir-i Efkâr gazetelerinin 2 Kasım 1918 tarihli nüshalarında yayınlanmıştı. (Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.213-214.)

177 Vakit, 3 Teşrin-i Sani 1334, Numro: 370; Hadisat, 3 Teşrin-i Sani 1334/1918, Numro: 15; Zaman, 3 Teşrin-i Sani 1334, Pazar, Numro: 208; Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, s.68.

178 Hariciye tarafından yapılan açıklamaya göre İngiliz ve Amerikan Hükümetleri, savaş esnasında başka mahallere nakledilen Ermenilerin topluca bir yerde tutuklu bulundurulduklarını zannediyorlardı ve 4. Maddede İtilaf savaş esirlerinin yanında Ermenilerden de bahsedilmesinin sebebi buydu. Bununla beraber İngiliz amiraline, sevk edilen Ermenilerin meskenlerine yerleştirilecekleri ve hatta genel bir affın ilan edilmesinin kararlaştırılmış olduğu izah edilince durum anlaşılmişti. Esasen bir cürüm ve cinayet ile mahkûm olan kimseler tahliye olunmayacaktı ve bu suretle de maddenin icra edilecek bir noktası kalmamış oluyordu. (“Mütareke Şeraiti Hakkında; Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey'in İzahatı”, Hadisat, 3 Teşrin-i Sani 1334/1918, Numro: 15.)

hapishanelerdeki “mahpusları” değil, askeri sebeplerden ötürü bir karargâh veya herhangi bir yerde gözaltında bulundurulmuş “tutukluları” kastediyordu. Bunlar arasında da başta Rus esirleri içinde bulunan Ermeniler geliyordu ki, adı geçen tutuklular zaten Brest Litovsk Anlaşması gereğince memleketlerine iade edilmişlerdi. Hükümet, idareten bir takım muamelelere tabi tutulmuş olan Osmanlı Ermenilerinin dirlik ve düzenlerinin sağlanması hususundaki çalışmalara da zaten başlamıştı. Tüm bu hususlar hakkında Agamemnon görüşmeleri esnasında İngiliz amirline bilgi verilmiş olmasına rağmen amiralin elinde bulunan kesin talimat nedeniyle 4. Maddede Ermeni “mevkufininden” de bahsedilmişti.¹⁷⁹

Hariciye'nin düzenlediği basın toplantısında Kafkasya ve Elviye-i Selâse ile ilgili içeriği nedeniyle mütarekenin Ermeni sorunu ile ilgili bir diğer maddesi olan 11 Madde de ele alınmıştı. Basın toplantısında verilen bilgiler, görüşmeler esnasında Kafkasya meselesinin de önemli tartışmalara sahne olduğu doğrultusunda idi. Söz Batum ve havalisine geldiğinde İngiliz amirali, Türk tarafının savaş öncesi hudut ötesine çekilmesini talep etmiş, ancak bu istek Türk direnciyle karşılanmıştı. Bu direnç esnasında Türk heyeti, tahliye edilmesi halinde bölgenin hükümsüz kalacağı ve Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum) ahalisinin Wilson İlkeleri gereğince muhtemelen Türkiye'ye katılmaya karar verecekleri argümanlarını kullanmış, İngiliz amirali de İtilaf devletlerinin zaten Batum havalisini işgal fikrinde olmadıklarını beyan ile bölgenin tahliye edilmesinden vazgeçmişti. Bununla beraber petrol ihracatı dolayısıyla Batum Limanı ve Batum-Bakü hattı İtilaf devletleri tarafından işgal edilecek ve Bakü'nün işgaline de itiraz edilmeyecekti. Türk idaresi Batum'da şeklen devam

179 Vakıf, 3 Teşrin-i Sani 1334, Numro: 370. Adı geçen maddeyle ilgili açıklamaların Zaman gazetesinde yer alan orijinal kaydı şu şekildedir: “Dördüncü maddede Ermeni üsera ve mevkufininden de bahs edilmektedir ki, buradaki Ermeni üserasından maksat Brest Litovsk Muahedesi mevcubince zaten iadeleri lazım gelen Rus ordusuna mensup esirler arasında bulunan Rus Ermeni askerleridir. “Ermeni mevkufini” tabiri ile hududumuza yakın yerlerden bazı esbab-ı askeriye sevkıyla aher mahallere nakledilmiş olan Ermeniler kastedilmektedir ki, esna-yı müzakeratta tarafeyn murahasları arasında cereyan eden mükâlemelerden anlaşıldığına göre bazı İtilaf memleketlerinde bu Ermenilerin yalnız nakledilmiş olmayıp, nakledilmiş oldukları yerlerde elyevm küme halinde bulundurulmakta oldukları zehabı mevcuttur. Kayd-ı vaki de bu zehaba müstenittir. Hâlbuki murahaslarımız İtilaf namına icra-yı hareket eden İngiliz amirline hakikat-i hali anlatmışlar, nakledilen Ermenilerin elyevm serbest bırakılmakta oldukları ve fazla olarak Hükümet-i Osmaniye'ce aff-ı umumi de ilan edilmek üzere bulunduğu beyan olunmuş binaenaleyh Dördüncü Maddenin Ermeni üsera ve mevkufinine ait kısmı bir mahiyet-i tabikiyeyi haiz olmak hassasını kaybetmiştir. Fazla olarak İngiliz amirali “mevkuf” tabiriyle kavanin-i cariyeye tevfiikan bir cürüm ile müttehim olup hapishanede bulunanların kastedilmediğini, İngiltere Hükümeti'nin bu gibi mücrimin ve mahbusini kurtarmayı hatırına bile getirmeyeceğini söylemiştir. Dördüncü Maddenin üseranın İstanbul'da cemine ait olan fıkrası da suret-i hususiyede mevzu-i bahs olmuş, murahaslarımız bütün İtilaf üserasını İstanbul'da cem etmenin pek müşkül olduğunu, binaenaleyh bir kısmının elyevm buldukları mahallere İstanbul'dan daha yakın noktada teslim edilmesi daha münasip olacağını söylemişlerdir. İngiliz amirali bu hususta salahiyyeti olmadığını, mamafih mütalaanın doğru olduğunu bu hususun bilahire kararlaştırılacağını ifade etmiştir.” (Zaman, 3 Teşrin-i Sani 1334, Pazar, Numro: 208.)

edecek, Elviye-i Selase'nin diğer bölgelerinde ise askeri ve mülkü idare Türklere ait olacaktı.¹⁸⁰

İstanbul gazetelerinde çıkan haberlerden anlaşıldığına göre Dışişleri tarafından yapılan basın toplantısında açıklığa kavuşturulan konulardan biri de Adana'nın tahliyesi meselesiydi. (16. Madde) Agamemnon görüşmeleri esnasında Adana bölgesinde Haçın ve Sis gibi bazı yerlerin tahliyesinin dile getirilmesi Türk heyetinin itirazlarına sebep olmuştu. Buna göre imzalanacak mütareke düşmanlığa son vereceğinden her iki ordu da buldukları yerde kalmalıydı. Mütarekeden sonra yapılacak arazi işgalleri milli hâkimiyete yönelik tecavüz anlamına gelecekti. Adı geçen çıkışlar Amiral Calthorpe tarafından kabul edilmiş ve neticede Adana'daki fazla askerin terhis ile yetinilerek, bölgede Türk askeri ve mülki idaresinin devam etmesi sağlanmıştı. Aynı şekilde Altı Vilayet'te¹⁸¹ "hükümeteşizlik ve kıtal" şeklinde bir takım olaylar ortaya çıkmadığı müddetçe bölgenin işgali söz konusu olmayacak, münferit bazı olaylar da işgale sebebiyet teşkil etmeyecekti.¹⁸²

180 Vakıt, 3 Teşrin-i Sani 1334, Numro: 370. Adı geçen açıklamanın Hadisat Gazetesi tarafından yayımlanan orijinal kaydı şu şekildeydi: "Madde 11: Harpten evvelki hududumuza çekilmemizi teklif etmişlerdi. Biz bu yerlerin esasen Türk unsuru ile meskûn ve ekseriyetle Müslüman olduğunu izah ederek ecza-yı memalik-i Osmaniye'den addedilmesini ve bunun ileride tatbik edilecek prensiplere muvafık olduğunu söyleyerek tahliye talebinin muvafık olmadığını, hudut civarında teşekkül eden hükûmetin bile Türklere müteşekkil olduğunu ve eğer asâkirimizi oradan geri çekecek olursak o yerlerin anarşi halinde kalacağını izah ettik. Amiral de doğru buldu ve maksad-ı işgal olmadığını ve bu gibi umura müdahale etmemek hükûmetçe musammem bulunduğunu ve mamafih kendisinin bunu büsbütün tağyire salahiyettar olmadığını söyleyerek şimdilik muvafakatla beraber ileride lüzumu takdirinde tahliye hakkı mahfuz olduğunu söyleyerek kabul eylemiştir." (Hadisat, 3 Teşrin-i Sani 1334/1918, Numro: 15) Zaman Gazetesi ise ilgili maddeye yönelik açıklamaları şu şekilde kaydetmişti: "On birinci Maddenin tarz-ı tahririnden anlaşılacağı üzere hükûmetimiz İran'daki kuvvetlerimizin geri çekilmesi emrini mütareke müzakeratı başlamazdan evvel vermiş olduğundan bu emrin teyit ve tevsiki ile iktifa edilmiştir. Mavera-yı Kafkas'ın tahliyesine dair olan maddeden anlaşılıyor ki, Hükûmet-i Osmaniye Mavera-yı Kafkas'ın kısmen tahliyesine karar vermiş bulunuyordu. Tahliyesine karar vermediği kısım kolaylıkla anlaşılacağı üzere Kars, Batum ve Ardahan livalarından ibarettir. Düşman murahhasları bidayette bütün Kafkasya'nın tahliyesini talep eylemişlerse de murahhaslarımız bu üç liva ahalisinin pek büyük ekseriyetleri itibarıyla Türk ve Müslüman olduklarını, mevcut prensiplere göre buraların ecza-yı memalik-i Osmaniye'den olmaları istilzam ettiğini, Kafkasya'da yeni teşekkül etmiş olan hükûmetlerin bile bu yerler ahalisinin Türk ve Müslüman olduğunu tasdik ve kabul eylediklerini, buradan askerimiz çıkarıldığı takdirde hiçbir taraftan işgal edilmeyerek anarşi zuhur edeceğini izah etmişlerdir. İngiliz amirali bu izahatın şayan-ı dikkat ve ehemmiyet olduğunu, zaten İtilaf devletlerinin buraların işgal etmek niyetinde katiyen olmadıklarını ancak hükûmet-i metbuasından tebliğ edilmiş olan şeraiti nasesından tabire salahiyeti olmadığını söylemiş, mamafih adem-i tahliyeye şimdilik muvafakat edeceğini, ileride başka yolda bir karar ittihaz olunursa o yolda hareket etmek lazım geleceğini söylemiş, neticede tahliyeden feragat edilmiştir. Maddenin bu şeklinden Elviye-i Selase mukadderatının sulh-ı umumi müzakeratında taayyün edeceği ve İngiltere'nin buraların Hükûmet-i Osmaniye ecza-yı memalikin den olmasına muarız ve muhalif olmadığı anlaşılır." (Zaman, 3 Teşrin-i Sani 1334, Pazar, Numro: 208.)

181 Erzurum, Van, Mamüretü'l Aziz/Elazığ, Diyarbekir, Sivas, Bitlis

182 Vakıt, 3 Teşrin-i Sani 1334, Numro: 370. 16. ve 24. Maddelerle ilgili açıklamaların Hadisat Gazetesi tarafından yayımlanan orijinal kayıtları şu şekildeydi: "Madde 16: Bu maddenin aslı oralarda bulunan asâkirimizin umumen teslimi idi. Netice-i müzakeratta emr-i teslim, muhasarada bulunup da er geç

Hariciye Nezareti'nin en yetkin şahıslarının mütareke maddelerine ilişkin yaptığı açıklamalar ortaya olumlu bir tablonun çıkmasına neden olmuştu. Yapılan basın toplantısında uzun cümlelerle açıklanmaya çalışılan şey ise Agamemnon görüşmeleri esnasında Türk heyetine iletilen orijinal şartlarda yapılan bazı değişikliklerdi ki, aslında adı geçen değişiklikler mütareke maddelerinin özünü farklılaştıracak yeterlilikte değillerdi. Masum ifade tonları ile süslenen uzun cümleler, mütarekenin ağır şartlarını elden geldiğince yumuşatmayı amaçlıyordu ve bunda başarılı olunmuştu.

Bununla beraber mütarekenin gerçek mahiyetine ilişkin yorum ve tepkilerin ortaya çıkması uzun sürmeyecekti. Belki de bu durum Ermeni sorunuyla ilgili endişe ve tedirginlikler bağlamında Türkiye'de milli bir mücadelenin alt yapısını ateşleyecek bir motivasyonu da beraberinde getirdi.¹⁸³ Neticede başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletleri, Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesine yönelik Ermeni istekleri ve bu isteklerin değerlendirilmeye alınması noktasında başka bir sorunla da karşı karşıya kaldılar. Bu sorun, adı geçen bölgelerdeki Türk ve Müslüman halkın tepkileriydi. Mondros Mütarekesi'ni ve özellikle de mütarekenin 7. ve 24. maddelerini bölgede oluşturulması planlanan bir Ermeni devletinin ilk

teslim olunması zaruri olan kıtaata hasredilerek serbestçe kıtaat istisna edildi. Mütelifler evvelce Ayntab'la Sis'in işgalini talep ediyorlardı. Biz mütarekenin muhasamatın tatili demek olduğunu ve mütareke hangi saatte akd olunmuş ise o saatten itibaren askeri harekât da tevakkuf etmesi ile muhasamatın tatili lazım geldiğini söyledik ve eğer hakk-ı hakimiyetimize taarruz edilmemek fikri ile hareket edilirse işgal edilmemiş olan bu noktaların işgalinden sarf-ı nazar edilmesi prensip iktizasından bulunduğu izah ettik. Bunun üzerine teklifimizi kabul ile maddeyi tayy ettiler. Konya vilayetindeki askerimiz ne suretle terhis olunacaksa Adana'da da aynıdır.”;“Madde 24: Esasen bir memalik-i mezkurede inzibat ve intizamı muhafaza edip kıtal ve sair iğtişâsa meydan vermediğimiz takdirde bu maddenin de kabiliyet-i tatbikiyesi yoktur. Münferit bir vaka şayan-ı ehemmiyet değildir. Maksat hükümsizliğe meydan vermemekten ibarettir.” (Hadisat, 3 Teşrin-i Sani 1334/1918, Numro: 15) Zaman Gazetesi 16. Maddeyle ilgili tafsilatı şu şekilde kaydetmişti: “16. Maddede Kilikya'daki (yani Adana ve İçel sancaklarımızdaki) kuvvetlerimizin intizamı muhafazaya kâfi miktardan fazlasının Beşinci Maddedeki şeraite tevfikân geri çekilmesi mevzu-i bahs olmaktadır. Mütareke müzakeratı esnasında da şayi olmuş olduğu üzere İtilafçılar, bidayette Sis, Haçin, Zeytun, Ayntab gibi mevaki dâhil olmak üzere Kilikya kıtasının da tahliyesini talep eylemişlerdi. Bu talebe karşı murahhaslarımız yine (Osmanlı istiklaline hürmet) hususundaki vaadi tahattur ettirmişler ve tahliyenin intaç edebileceği bazı mahazire amiralin nazar-ı dikkatini celp eylemişlerdir. Bunun üzerine tahliyeden vazgeçilmiştir. Bu itibar ile Adana'nın mütareke itibarıyla vaziyeti diğer vilayetlerimizden farklı olmuyor. Çünkü mütareke mucibince zaten her tarafta terhis vuku bulacak ve her vilayetimizde ancak asayişin muhafazası için lazım gelen miktarda kuvve-i askeriye bulundurulacaktır. Buna mukabil: “O halde Kilikya kıtasının mütarekede ayrıca zikrine ne lüzum kalıyordu” denilebilir. Fakat bu hususta düşünmek icap eder ki, İngiliz amirali salahiyet-i kâmileyi haiz bulunmuyor, hükümetinden telakki ettiği şerait-i mütarekeyi şeklen olsun muhafaza mecburiyetinde bulunuyor idi. Eğer şekilde tebdile atf-i ehemmiyet edilse ve bu hususta ısrar olunsaydı buna da tabii muvaffak olunurdu. Fakat bunun için işar ve istişar ile vakit geçecek idi ki, bundan vaziyet-i harbiye itibarıyla bazı mahazir tevellüt edebilirdi. İşte bu gibi mahazirlara meydan verilmiş olmamak için şekle ehemmiyet verilmemiş, mana ve esas itibarıyla ise Adana tahliye tehlikesine maruz kalmaktan kurtarılmıştır.” (Zaman, 3 Teşrin-i Sani 1334, Pazar, Numro: 208.)

183 Milli Mücadele Hareketi'nin önemli aşamalarından biri olup hareketi programlayan Erzurum Kongresi'nin toplanmasının temel sebebi bölgeye yönelik Ermeni iddiaları ve bölgede bir Ermeni devletinin kurulması tehlikesiydi.

basamağı olarak değerlendiren Türkler, gerek basın aracılığıyla gerekse kurmaya başladıkları bölgesel direniş dernekleri ile haklarını aramak için büyük bir mücadele başlatacaklardı. Aslında bu mücadele İngiltere'nin bittiğini zannettiği bir savaştan sonra Türkiye'yi parçalama planları esnasında başka bir savaş ile karşı karşıya kalmasına sebep olacak bir hareketin özünü teşkil ediyordu. Bu hareket Türk milletinin bağımsızlık mücadelesiydi.

Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiliz Hükümeti tarafından İstanbul'a Yüksek Komiser olarak atanan Amiral Calthorpe,¹⁸⁴ 1918'in Aralık ayı ortalarından itibaren İngiliz Dışişleri'ne kurulması tasarlanan "Ermenistan" a yönelik Türk tepkilerini dile getiren mesaj ve bilgiler göndermeye başladı.¹⁸⁵ Bu bağlamda 17 Aralık'ta İngiliz Dışişleri'ne gönderdiği yazısında; son zamanlarda Türk basınında, "Altı Vilâyet'te ve Kilikya'da Müslüman-Türk çoğunluğu vurgusu ile bölgelerin Osmanlı bünyesinden ayrılmayacağı yönünde şiddetli bir akımın başladığını" ifade eden Calthorpe, bu bölge insanların geleceğini Türkiye bütünlüğü içerisinde gördüklerini ifade ediyordu. İstanbul'da yayınlanan Hadisat Gazetesi'nde yer alan ve "Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti"nin toplantı ve kararlarını ortaya koyan gazete kupürü başta olmak üzere bu çerçevede diğer gazetelerde çıkan haberleri de İngiliz Dışişleri'ne gönderen Calthorpe, bu hareketlenmeler hakkında İngiliz Hükümeti'nin dikkatini çekmişti. Bu haberlerde, Doğu vilâyetlerindeki

184 PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, s.7 ve Appendix III-1, s.27.

185 9 Kasım 1918'de İstanbul'a Yüksek Komiser olarak atanan Amiral Calthorpe'a aynı gün İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Balfour tarafından gönderilen bir yazıyla Calthorpe'a görevinin kapsamı ile ilgili bilgiler verilmiş, bu arada Ermeni sorunu hakkında bazı önerilerde bulunulmuştu. Adı geçen yazının ilgili kısmı şu şekildeydi: "...Karşılaşacağımız en önemli güçlükler şüphesiz Ermenistan sorunu ile ilgili olacaktır. Bu bölgeden size ulaşacak bilgiler genel olarak güvenilir olmayacaktır. Yapmanız gereken ilk şey Ermeni bölgesindeki gelişmeler hakkında bilgi edinmek için bazı süratli ve gerçek vasıtalar/yöntemler belirlemeye çalışmak olmalıdır. Aynı zamanda Ermenistan'a bir İngiliz inceleme heyeti gönderilmesine ilişkin Türk girişimlerini geçirtmelisiniz. Deneyimlerimize göre bu gibi heyetler devamlı olarak Türk yetkililerinin kendileri tarafından kurnazca tertip edilip yönlendirilmekte olup, bunlar bölgedeki gerçek durumun tespit edilmesine yönelik sınırlı bilgi vermekte veya vermek istemektedirler. Ermeniler hakkında sizi bilgilendirmesi için bölgeye göndermek istediğiniz herhangi bir kurulun (fikrimce böyle yapmayı gerekli bulacaksınız) tamamen Türk Hükümeti'nden bağımsız olması gerekmekte olup mümkünse bu kurula Türk Nezaretlerinden hiçbir temsilci refakat etmemelidir. ...Genel olarak Ermeni sorununa gelince; bu ülkenin geleceğine sadece Barış Kongresi'nde karar verilebileceği gerçeği üstünde durabilirim. Kongrenin/konferansın büyük ihtimalle en azından Ermenistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan idari ayırımına karar vereceğini düşünüyorum. Dahası mütareke maddeleri Ermeni toplumunun derhal koruma altına alınmasını üstlenmemiz noktasında bize yetki vermiyor olsa da bu ülkedeki (İngiltere) ve ABD'deki kamuoyu Ermenistan'da daha fazla katliamlara yol açıp bizim açımızdan da müdahaleyi geciktirecek herhangi bir fevranı asla affetmeyeceklerdir. Bu yüzden Ermenistan'daki en ufak bir kargaşa belirtisinde mütarekenin 24. Maddesi'ne istinaden halkı korumaya yönelik acil adımlar atmanın görevimiz olacağını göz önünde bulundurmanızı istiyorum. Gerçeği söylemek gerekirse, daha sonra ortaya çıkacak karışıklıklardan Ermeni entrikalarının sorumlu olduğu yönündeki iddialara meydan vermemek açısından ihtiyati tedbir olarak vakit geçirilmeksizin Ermenistan'daki stratejik noktaların işgal edilmesi arzu edilir bir durumdur. Buna göre mütareke bize tam anlamıyla bu şekilde hareket etme doğrultusunda yetki vermektedir..." (PRO. WO. 106/64, Execution of the Armistice with Turkey, s.8 ve Appendix III-2, s.28-2.)

nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu, Altı Vilayet'te 3 milyon Müslümana karşı 583.500 Ermeni bulunduğu,¹⁸⁶ Adana'da ise 490.000 kişilik toplam nüfusun 426.000'ini Müslümanların oluşturduğu¹⁸⁷ gibi bilgiler yer almaktaydı. Adı geçen haberlerde bölgenin kesinlikle Osmanlı bünyesinden ayrılmak gibi bir niyeti olmadığı kalın puntolarla vurgulanmış, bu vurgular Amiral Calthorpe tarafından İngiliz Dışişleri'ne aktarılmıştı.¹⁸⁸

Görünen o ki, I. Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde, Türkiye ve Kafkaslarda, bölgesel meselelerin çözümüne yönelik olarak girilecek politik süreçte İngiltere'yi oldukça uzun, karışık ve sürprizlerle dolu ve en az I. Dünya Savaşı kadar uzun sürecek bir yolculuk bekliyordu.

4. Genel Değerlendirme ve Sonuç

İngiliz Hükümeti, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Türkiye'den barış sinyalleri alınması üzerine muhtemel bir barış durumunda takip edeceği politikaları oluşturmaya başlarken, bu süreçte İngiliz Dışişleri çevrelerince Ermeniler ve "Ermenistan"a yönelik değerlendirmeler de ortaya koyulmuştu. Ermeniler de savaşın sona ermesinden hemen önce, savaş esnasında kendilerine verilen bağımsızlık vaadinin gerçeğe dönüştürülmesine ilişkin düzenlemelerin gözlemcisi haline gelerek, bu uğurdaki beklenti ve umutlarını zirve noktasına taşımışlardı. Ancak I. Dünya Savaşı'nda ortak menfaat birlikteliği zemini ve İngilizler ile Ermenilerin karşılıklı olarak birbirlerini kullanmaları sonucunda kristalize olan işbirliği süreci, menfaat birlikteliğinin ortadan kalkmasıyla yol ayrımına gelmiş, Mondros Mütarekesi de içeriği tepkimeleri ve sonuçlarıyla bu yol ayrımının girizgâhını oluşturmuştu.

Öyle ki, İngiliz Savaş Kabinesi, 1918 yılının Ekim ayı başlarında Türkiye ile savaşın sonlandırılması meselesini ele alarak bir mütareke taslağı oluşturmaya rağmen bu taslakta Ermenilere ilişkin hiçbir durum ortaya koyulmamış, Türkiye'nin doğusunda bulunan vilayetlerle ilgili herhangi özel bir düzenleme yapılmamış, sonraları üzerinde hem Ermenilerin hem de Türklerin duracakları Mondros Mütarekesi'nin özellikle 7. ve 24. Maddeleri ile ilgili bir kayıt belirlenmemiş, neticede taslakta "Ermenistan"ın bağımsızlığına yönelik savaş esnasındaki İngiliz söylemlerinin/vaatlerinin pratiğe geçirilmesine dair herhangi bir düzenleme yapılmamıştı.

¹⁸⁶ Hadisat, 14 Aralık 1918.

¹⁸⁷ Tasvir-i Efkâr, 15 Aralık 1918.

¹⁸⁸ PRO. FO. 371/3657/512, Sir Amiral Calthorpe to A. J. Balfour, No: 62/1151, 17th December, 1918.

Savaş Bakanlığı, görüş beyan edilmesi açısından mütarekenin bu taslak metnini Dışişleri Bakanlığı'na da göndermiş ve tamamen askeri içerikli olan bir mütareke taslağı için Dışişleri'nin beklenti, tavsiye ve düşüncelerini öğrenmek istemiş, Dışişleri Bakanlığı da doğal olarak pencereye siyasi açıdan bakarak mütareke tasarısına siyasi içerikli maddelerin yerleştirilmesi gereği üzerinde durmuştu. Aslında bu durumun İngiliz Dışişleri açısından Ermeni sorunu bağlamında bir zorunluluk olduğu söylenebilirdi. I. Dünya Savaşı esnasında propaganda malzemesi ve askeri bir güç olarak kullanılan Ermenilerin ve onlara yönelik hassasiyetleri artırılmış olan Hristiyan dünyasının beklentilerinin karşılanması için Türklerle yapılacak mütarekeye bazı siyasi eklentiler de konulmalıydı. Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan mütareke tasarısı askeri içerikliydi ve Toros geçitlerinin ötesinde Anadolu'da bir işgal ön görülüyordu. Başka bir ifadeyle Savaş Bakanlığı'nın hazırladığı mütareke taslağında savaş esnasında Ermenistan'ın bağımsızlığına yönelik sarf edilmiş olan İngiliz söylemlerini pratiğe geçirecek hiçbir ön düzenleme yoktu ve Dışişleri uzmanlarına göre bu ciddi bir eksiklikti.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından önce İngiliz Dışişleri son derece hareketli günler yaşamış, Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan mütareke taslağına yönelik kapsamlı değerlendirmeler yanında, ayrı bir barış yapılması halinde göz önünde bulundurulması gereken hususlarla ilgili çeşitli raporlar kaleme alınmıştı. *Mark Sykes* ve *Toynbee* gibi uzmanlar, Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan mütareke taslağına ilişkin yorumlar yaparak adı geçen taslağa bazı tavsiye notları ve düzeltiler eklemişler, özellikle de Ermeni sorunu perspektifli açılımlarda bulunmuşlardı.

Türklerle çok yakında bir mütareke yapılacağı söylentileri üzerine harekete geçen Ermeniler ve Londra'daki Ermeni çevreleri de, 1918 yılının Ekim ayı başlarından itibaren bu hususta İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın kapısını çalarak mütarekenin içeriği ile ilgili beklenti ve isteklerini dile getirmeye başlamışlardı. İngiltere'nin savaştaki "Küçük Müttefikleri" gibi bir şöhrete sahip olan Ermeniler, savaş esnasında İtilaf devletlerine sunmuş oldukları hizmetlerden dolayı mütareke tasarısının hazırlanmakta olduğu bu günlerde kendi isteklerinin de dikkate alınmasını istiyorlardı.

İngiliz Dışişleri'nin uyarı ve baskılarına rağmen Ermeni sorunu, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen önceki günlerde İngiliz Savaş Kabinesi ile hükümetinin öncelikleri arasında yer almıyordu. İçerisinde Ermenilerle ilgili herhangi özel bir düzenlemeye yer verilmeyen İngiliz mütareke tasarısı, Lloyd George tarafından ekim ayı başlarında Paris'te toplanan Müttefiklerarası konferansta diğer İtilaf devlet başkanlarının onayına sunulmuş, Ermeni baskıları ile İngiliz Dışişleri'nin uyarıcı raporları üzerine mütareke taslağına Paris'te bazı yeni maddeler eklenmişti.

Diğer bazı eklemelerin yanında İngiliz mütareke taslağına Paris'te yapılan diğer bir ekleme Ermenilerle ilgiliydi. Buna göre İtilaf savaş esirlerinin yanında Ermeni esir ve tutuklularının da İtilaf devletlerine teslim edilmeleri gerekecekti. Bir diğer ilave ise garnizonlarının teslim edilmesi gereken yerler listesine Kilikya'nın da eklenmesi oldu. Paris'te İngiliz mütareke taslağına eklenen bir diğer madde; "Ermeni vilayetlerinde" karışıklık çıkması halinde İtilaf devletlerine bölgenin işgal hakkını veren meşhur 24. Maddeydi. Bu maddenin B Fırkasına göre Sis, Haçin, Antep ve Zeytun'un da işgal edilmesi gerekiyordu.

İngiliz Donanma ve Savaş Bakanlıklarınca hazırlanıp İngiliz Savaş Bakanlığı'nca düzenlenen Mondros Mütarekesi taslağına Paris'te Ermeni sorunu ve/veya Ermenilerle ilgili eklemeler yapıldıysa da bu eklemeler Ermenilerin sesini kesmelerine yetmedi. İtilaf savaş esirlerinin yanında Ermeni esir ve tutuklularının da İtilaf devletlerine teslim edilmeleri, bir karışıklık durumunda "Altı Ermeni Vilayeti"nin İtilaf devletleri tarafından işgal edilmesi, Güneybatı Anadolu'da bulunan Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgal edilmesi, Kilikya'daki tüm garnizonların en yakında bulunan İtilaf komutanına teslim olmaları (Düzeni sağlamak için gerekli olanlar dışındaki tüm birliklerin Kilikya'dan çekilmeleri) gibi bazı eklemeler mütarekenin içeriğine ilişkin Ermeni beklentilerini tatmin etmediği gibi mütarekenin imzalanmasından hemen sonra Ermeni tepkilerinin ortaya çıkmasına neden olacaktı.

İngiliz Savaş Kabinesi'nin 1918 yılı Ekim ayı sonlarındaki toplantıları ise Ermenileri daha da üzecek içeriğe sahipti. İtilaf devletleri, 5-9 Ekim 1918 tarihleri arasında Paris'te cereyan eden görüşmeler esnasında Türklere sunulacak mütareke taslağı üzerinde bir anlaşmaya varmış olmalarına rağmen, Londra'da Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından birkaç gün önce toplanan İngiliz Savaş Kabinesi önemli gelişmelere sahne oldu. İngilizlerin son dakikada ortaya koydukları tavır değişikliği, Türklere daha uygun şartlar altında bir mütareke elde etmeleri açısından ciddi bir fırsat sunmuştu. İngiliz Savaş Kabinesi'nin 22, 24, 25 ve 26 Ekim 1918 tarihli oturumlarında yapılan tartışmalarda genel olarak Paris'te son şekli verilen taslağın ilk dört maddesi üzerinden Türklere mütarekenin imzalanabileceği görüşü ağırlık kazanmış, bu duruma razı olmayan bazı kabine üyeleri de karşıt fikirlerini dile getirmişlerdi. Bu bağlamda ilk dört madde üzerinden anlaşmaya razı olmayanlar tarafından mütarekenin Ermeni sorunu ve Ermenilerle ilgi maddelerine de göndermeler yapılarak bazı noktaların altı çizilmişti.

Ancak Savaş Kabinesi, "Ermenistan" ile ilgili özel bir tutum içerisine girecek gibi görünmüyordu. Yapılan tartışmalar gözden geçirildiğinde Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Balfour'un soruna yönelik daha pratik çözümler belirledikleri anlaşılıyordu. İngiliz başbakanına göre "Ermenistan" kilidinin anahtarı İstanbul'du ve bu hususta özel bir düzenlemeye gerek yoktu.

Bununla beraber Agamemnon'daki görüşmelerden sonra ufak tefek değişikliklerle Paris mütareke taslağının tümü Türklere kabul ettirilmiş, ilk dört maddesiyle bile İngiliz beklentilerini karşılayacağı düşünülen Mondros Mütarekesi, içeriği açısından Türkleri ve belki de onlardan daha fazla Ermenileri huzursuz etmişti. Ermeniler, daha Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce İtilaf devletleriyle “müttefiklik/ortaklık” durumlarına gönderme yaparak Türkiye ile yapılacak mütarekede kendi beklentilerini de karşılayacak bazı düzenlemelere yer verilmesini istemişlerdi. Savaş esnasında göç ettirilen Ermenilerin geri döndürülmeleri ile Altı Vilayet ve Kilikya'nın stratejik noktalarının işgal edilip koruma altında bir “Ermenistan” bölgesi oluşturulması, Ermenilerin başlıca istekleri arasındaydı.

30 Ekim 1918'de imzalanan mütarekenin Ermeni beklentilerini karşılamaktan uzak olan içeriği, büyük bir hayal kırıklığının yaşanmasına sebep oldu.

İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından askeri önceliklerle hazırlanmış olan mütareke taslağına Paris görüşmelerinde yapılan bir takım eklemeler son derece yetersiz kalmıştı. Özellikle Agamemnon görüşmeleri esnasında orijinal mütareke taslağında yer alan 24. Maddenin B Fırkasının çıkarılması ve adı geçen maddede yer alan Ermeni vilayetlerinin işgalinin şarta bağlanması, Batı Avrupa'daki Ermeni liderlerini son derece rahatsız ediyordu. Ermeni bakış açılarına göre mütareke genel olarak hafif olduğu gibi “Ermenistana” yönelik referanslar da belirsizdi. Amiral Calthorpe tarafından Agamemnon görüşmeleri esnasında orijinal mütareke taslağında yapılan bazı değişikliklerle Türklere çok ciddi ayrıcalıklar verilmişti. Orijinal mütareke metninde tüm Transkafkasya'nın tahliye edilmesinin istenmiş olması yanında, “bir düzensizlik” baş göstermesi halinde “Altı Ermeni Vilayeti” ile beraber tüm Kilikya'nın da işgal edilmesi öngörülmüşse de, Türkler Transkafkasya'nın bir bölümünün (Kars, Batum) tahliyesini ertelemiş, 24. Maddeden de Kilikya (Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'in işgali) ile ilgili bahsi çıkarmaya muvaffak olmuşlardı. Mütareke, savaş öncesi sınırları bile tesis etmiyordu ve terhis işleri için bir denetim mekanizması kurmamıştı.

Dahası mütareke maddeleri, Türkiye Ermenistanı'na yönelik Osmanlı egemenliğinin devamını ima ettiğinden Ermeni liderleri son derece telaşlanmışlar ve 24. Madde bağlamında bölgede Ermenilere ilişkin nasıl bir düzensizlik meydana gelebileceğini sorgulamaya başlamışlardı. Öyle ki, bölgedeki Hristiyan unsurlar ya sınır dışı edilmiş ya katledilmiş ya da sürgüne gönderilmişlerdi. Ayrıca mütarekenin 24. Maddesi, İtilaf devletlerine “Altı Ermeni Vilayetinde” bir karışıklık çıkması durumunda bu vilayetlerin bir kısmını işgal hakkı tanıyordu. Bu iki maddenin birlikte değerlendirilmesi halinde ortaya çıkan sonuç, “bir karışıklık çıkmaması halinde” İtilaf devletlerinin I. Dünya Savaşı esnasında Türk İmparatorluğu'nun bir parçası

olan “Ermenistan” coğrafyasını işgale hakları olmadığı gerçeğiydi. Bu durumun Ermeniler ve onların İngiltere’deki dostları arasında İtilaf devletlerinin, Ermenileri Türk hâkimiyeti altında bıraktıkları yönünde önemli bir tedirginliğe sebep oldu.

Mütarekenin Ermeni sorununa yönelik herhangi bir uzlaşma ortaya koymadığını düşünen ve acilen ortak bir bildiriyle Ermenilerin Türk hâkimiyetinde bırakılmayacaklarının açıklanmasını isteyen Ermeni liderleri, Mondros Mütarekesi’nin Ermeniler açısından son derece yetersiz olduğunu düşünüyorlardı. Buna göre 5. Madde; Türklerin “Ermeni vilayetlerini” yönetme kapasitesini kabul ederek onlara Ermeniler üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirmelerini sağlayacak derecede kuvvet sağlarken, 24. Madde; “Ermenistana” müdahaleyi sadece yeni katliamlar karşısında ön görüyor, önceden işlenmiş katliamlar bir geçerlilik sağlamıyordu. Yine 16. Madde ile İtilaf devletlerinin ekonomik ve politik çıkarlarını yakından ilgilendiren başlıca bölgelerin kesin bir şekilde tahliyesi sağlanırken, Kilikya’da sınırlı bir tahliye ön görülüyor ve bölgede düzeni sağlayacak derecede Türk askeri bırakılıyordu. Aynı şekilde adı geçen madde ile Yemen derhal tahliye ettirilmiş olmasına rağmen, 11. Madde ile bir komisyon karar verinceye kadar Türklerin Rusya Ermenistanı’nı (Kars, Ardahan, Batum) işgale devam etmelerine müsaade edilmişti. Basında dolaşan haberler “Ermenistan”ın Türk hâkimiyeti altında bırakıldığı doğrultusundaydı.

Bu arada dünyanın çeşitli bölgelerindeki Ermeni toplumlarından Londra’ya iletilen mesajlarda da Mondros Mütarekesi’ne yönelik tepkiler dile getirilmeye başlandı.

Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra ortaya çıkan Ermeni tepkileri, Doğu Anadolu’nun geleceği sorununu da gündeme getirmişti. Konu hakkında İngiliz Dışişleri Bakanlığı bazı raporlar tasarlamışsa da kesin olan tek şey, İngiltere’nin bölgede askeri bir yükümlülük altına girmeyeceği gerçeği idi. İngiliz Savaş Bakanlığı da mevcut şartlar altında Altı Vilayet’in işgal edilmesinin söz konusu olmadığını düşünüyordu. Türklerin bu vilayetleri tahliye etmeleri ile ilgili düzenlemeler barış konferansının kararını beklemek zorundaydı.

Olay aslında son derece açıktı. İngiliz Hükümeti, Türkiye ile kendi önceliklerini göz önünde bulundurarak bir mütareke imzalamış, Doğu Anadolu ile Kilikya ile ilgili Ermeni beklentileri ise göz ardı edilmişti. Zaten savaş esnasında yapılmış antlaşmalarla Kilikya Fransa’ya, Doğu Anadolu’da Rusya’ya bırakılmamış mıydı? İngiltere için adı geçen bölgeler hayati bir öneme sahip değillerdi. Bunun yanında Rusya artık resmin içinde yoktu ve “Ermenistan” olarak adlandırılan Doğu Anadolu meselesi düşünüldüğü kadar basit değildi. Bölgede Ermeni devleti kurulabilmesi için yabancı bir gücün

desteğine ihtiyaç vardı. İngiliz Dışişleri, ileride böyle bir gücün bulunacağını hesaba katarak mütarekeye bu yöndeki yapılanmaya zemin oluşturacak bazı aşilar yapmışsa da, Ermeniler adı geçen düzenlemeleri son derece yetersiz bulmuşlardı. Mütarekenin 24. Maddesi, Ermeniler ile onlarla ilgilenen İngiliz ve Amerikan kamuoyunu hoşnut etme çabasının yanında, gelecekte inşa edilmesi muhtemel bir Ermeni devleti için ciddi bir zemin hazırlayacağı umulan önemli bir girişimdi. Ancak bu girişim mütareke öncesi beliren Ermeni istek ve beklentilerini karşılayacak seviyede olmadığı gibi, bölgedeki Türkleri de son derece rahatsız etti.

İngiltere, “Ermenistan” yükünün altına girmek istemiyordu. Bölgenin İngiliz birlikleriyle işgal edilmesi, fiili olarak bu yükün altına girilmesi anlamına geldiği için bu işgal İngiliz menfaatlerine aykırıydı. Doğu Anadolu, İngiltere’nin mütarekeden çok kısa bir süre sonra işgal edeceği, Musul, Boğazlar, İskenderun, Batum ve Bakü gibi stratejik öneme sahip bir bölge olmadığından İngiliz menfaatleri buranın işgalinden uzak durulmasını gerektiriyordu. Ancak gerekli şartlar sağlanıp, Doğu Anadolu ve Kilikya’da kurulacak Ermeni devletinin yükünü taşıyacak bir güç bulunduğu takdirde İngiltere -özellikle de İngiliz Dışişleri Bakanlığı- bölgede bu türden bir yapılanmaya dünden razıysa da, mevcut şartlar değişmediği sürece mütarekeye yönelik Ermeni tepkileri İngiliz politikalarında herhangi bir değişikliğe neden olmayacaktı.

Mütareke maddelerine yönelik Türk yorumları da kayıtsız şartsız bir teslimiyet içerisinde, Türkiye’nin geri kalan topraklarının parçalanıp Doğu Anadolu’da bir Ermeni devleti kurulacağı şeklinde ortaya çıkmıştı. Bu tepki ve yorumlar Ermeni sorunuyla ilgili endişe ve tedirginlikler bağlamında Türkiye’de milli bir mücadelenin alt yapısını ateşleyecek bir motivasyonu da beraberinde getirdi. Neticede başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletleri, Mondros Mütarekesi’nden hemen sonra Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesine yönelik Ermeni istekleri ve bu isteklerin değerlendirilmeye alınması noktasında başka bir sorunla da karşı karşıya kaldılar. Bu sorun, adı geçen bölgelerdeki Türk ve Müslüman halkın tepkileriydi. Mondros Mütarekesi’ni ve özellikle de mütarekenin 7. ve 24. maddelerini bölgede oluşturulması planlanan bir Ermeni devletinin ilk basamağı olarak değerlendiren Türkler, gerek basın aracılığıyla gerekse kurmaya başladıkları bölgesel direniş dernekleri ile haklarını aramak için büyük bir mücadele başlattılar. Aslında bu mücadele, İngiltere’nin bittiğini zannettiği bir savaştan sonra Türkiye’yi parçalama planları esnasında başka bir savaş ile karşı karşıya kalmasına sebep olacak bir hareketin özünü teşkil ediyordu. Bu hareket Türk milletinin bağımsızlık mücadelesiydi.

KAYNAKÇA

I. Kaynaklar

a. Arşivler

The National Archives, Public Record Office (İngiliz Milli Arşivi)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

B. Resmi Yayınlar ve Tutanaklar

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, Cilt: 1, İçtima Senesi: 5, Sekizinci İnikad, 30 Teşrin-i Evvel 1334 (1918) Çarşamba, TBMM Basımevi, Ankara, 1992

Parliamentary Debates, House of Commons, 5/110, 18 November 1918.

The Case for Armenia, The British Armenia Committee, London, 1921.

The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon with a Preface by Viscount Bryce, Misc No: 31, Cmd 8325, H. M. Stationery Office, London, New York and Toronto, 1916.

c. Süreli Yayınlar

1. Gazeteler

Hadisat

Tasvir-i Efkâr

The New York Times

Vakit

Zaman

2. Dergiler

Ermeni Araştırmaları

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

Journal of Contemporary History

Middle Eastern Studies

II. Telif eserler

A. Kitaplar

Başak, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, İstanbul, 2008.

Başak, Tolga, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim 30 Kasım 1918)*, İstanbul, 2013.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, I, İstanbul, 1997.

Busch, Briton Cooper, *Mudros to Lausanne: Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*, New York, 1976.

Evans, Stephen F., *The Slow Rapprochement, Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-1938*, The Eothen Press, Walkington, Beverley, 1982.

Fromkin, David, *Barişa Son Veren Barış. Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922)*, Çeviri: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1989.

Gökay, Bülent, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye, (1918-1923)*, İstanbul, 1997.

Helmreich, Paul C., *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, Çeviren: Şerif Erol, İstanbul, 1996.

Hovannisian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley and Los Angeles, 1967.

Hovannissian, Richard G., *The Republic of Armenia, Volume: I, The First Year, 1918-1919*, Berkeley, Los Angeles, London, 1971.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, XIII. Cild, (Mehmed Said Halim Paşa, Mehmed Talat Paşa, Ahmed İzzet Paşa, Damad Mehmed Ferid Paşa, İstanbul, 1952.

İzzet Paşa, Ahmet, *Feryadım*, II, İstanbul, 1993.

Joseph Somakian, Manough, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, New York, 1995.

Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, I, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 2000.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, I, İstanbul, 1993.

Selek, Sabahattin, *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, I, İstanbul, 2002.

Shaw, Stanford J., *From Empire to Republic, The Turkish War of National Liberation 1918-1923, A Documentary Study*, Volume: I, Ankara, 2000.

Sonyel, Salahi R., *Atatürk, The Founder of Modern Turkey*, Ankara, 1989.

Toynbee, Arnold J., *Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*, London, New York, Toronto, 1915.

Toynbee, Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, London, Bombay, Sydney, 1922.

Türk İstiklal Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları, Seri No: 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1962.

Türkgeldi, Ali, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, 1948.

B. Makaleler ve Bildiriler

Başak, Tolga, “İngiltere’nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu, (1917-1918)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 45, Yıl: 2013, s. 93-127.

Bıyıkoğlu, Tevfik, “Mondros Mütarekenamesi’nde Elviye-i Selâse ile ilgili Yeni Vesikalar”, *Bellekten*, XXI/81-84, Ankara, 1957, s.567-580.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, “Mondros Mütareke Anlaşması”, *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara (20-26 Ekim 1961), Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, IX Seri, No: 6, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 1967, s.572-582.

Jeaschke, Gotthard, “Mondros’a Giden Yol”, *Belleten*, Cilt: XXVIII, Sayı: 109, (Ankara, 1964), s.141-152.

Dyer, Gweyne, “The Turkish Armistice of 1918: 2; A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros”, *Middle Eastern Studies*, Volume: 8, No: 3, (October, 1972), s.313-348.

Başak, Tolga, “İngiliz Genelkurmay Başkanlığının Ermeni Raporu: Tarihsel ve Etnolojik Açıdan Ermeniler, (5 Nisan 1918)” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 44, Yıl: 2013, Ankara, 2013, s.187-233.

Arslanian, Artin H., “British Wartime Pledges, 1917-1918”, *Journal of Contemporary History*, Volume:13, Number: 3, (July, 1978), s.517-529.

Kurat, Yuluğ Tekin, “Bir İmparatorluğun Son Nefesi: Monduros”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 48, (Eylül, 1971), s.38-43.